

આત્માર્પિત અપૂર્વજી
(જન્મ: 04-01-1977)

આત્માર્પિત અપૂર્વજીનો જન્મ મુંબઈમાં થયો હતો. યુવાવયથી જ તેઓ આધ્યાત્મિકતા તરફ વળ્યા હતા. તેમણે ધરમપુરના શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર મિશનના સંસ્થાપક પૂજ્ય ગુરુદેવ શ્રી રાકેશભાઈનું શિષ્યત્વ સ્વીકાર્યું છે. પોતાનું જીવન તેમણે સેવા અને સાધનાને સમર્પિત કર્યું છે. તેઓ શાસ્ત્રોના ઊંડા અભ્યાસી છે. વળી, ઉત્તમ વક્તા છે. દેશ-વિદેશમાં તેમણે અનેક શિબિરોનું સંચાલન કર્યું છે. તેઓ ‘સદ્ગુરુ એકોઝ’ માસિકના તંત્રી છે.

આ ચરિત્રનિબંધમાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના જીવન અને દર્શનની ઝાંખી કરાવવામાં આવી છે. શ્રીમદ્ અર્વાચીન યુગના મહાન આધ્યાત્મિક સંત હતા. ટૂંકા આયુષ્યમાં તેઓ એક યુગપ્રવર્તક તરીકેનું જીવન જીવી ગયા. તેમનાં ઉચ્ચ જીવન અને નિર્મળ અધ્યાત્મજ્ઞાનથી ગાંધીજી અતિ પ્રભાવિત હતા. શ્રીમદ્માં બાળપણથી જ અસાધારણ સ્મરણશક્તિ હતી. બાળપણથી જ એમનામાં કરુણા, જીવદયા, પરોપકારવૃત્તિ, નિર્મળતા, નિખાલસતા, તટસ્થતા, શુચિતા જેવા ગુણોનો ઉત્કર્ષ જોવા મળે છે. તેમનામાં ઊંચી કવિત્વશક્તિ પણ હતી. સાત વર્ષની બાળવયે જાતિસ્મરણ એટલે કે તેમને પોતાના સેંકડો પૂર્વભવોનું ભાન જાગ્યું હતું. ૧૮ વર્ષની ઉંમરે તેમને શતાવધાની શક્તિ સિદ્ધ થયેલી હતી. આ સિદ્ધિ બદલ તેમને ‘સાક્ષાત્ સરસ્વતી’નું બિરુદ પ્રદાન થયેલું. એમનું પોતાનું જીવન જ એક આદર્શ અધ્યાત્મ-ગ્રંથ જેવું પવિત્ર અને પ્રેરક હતું.

રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાંધીજી પણ જેમને પોતાના આધ્યાત્મિક માર્ગદર્શક માનતા હતા, એવી એક વિરલ વિભૂતિની આ વાત છે. તે સમયના ખેડા જિલ્લા અને અત્યારના આણંદ જિલ્લાના કાવિઠા ગામમાં એક મોટા આધ્યાત્મિક સંતનો ઉતારો. સંતનાં દર્શન કરવા અને તેમનો સત્સંગ સાંભળવા અનેક જિજ્ઞાસુઓ આવે. એક દિવસ કાવિઠા ગામની નિશાળનાં બાળકો આવ્યાં. સંત અને બાળકો વચ્ચે સંવાદ થયો.

સંતે પૂછ્યું : છોકરાઓ, હું પૂછું તેનો જવાબ આપશો ?

છોકરાઓએ કહ્યું : હા જી.

સંતે કહ્યું : તમારા એક હાથમાં છાશ ભરેલો લોટો હોય અને બીજા હાથમાં ઘી ભરેલો લોટો હોય, તમને માર્ગે જતાં કોઈનો ધક્કો વાગે તો કયા લોટાને વધારે જાળવશો ?

છોકરાઓએ જવાબ આપ્યો : ઘીનો લોટો વધારે સાચવીશું.

સંતે કહ્યું : કેમ ?

છોકરાઓએ કહ્યું : છાશ ઢળી જાય તો ફરી ઘણાય ફેરા કોઈ ભરી આપે પણ ઘીનો લોટો કોઈ ભરી આપે નહીં.

સંત બોલ્યા : છાશના જેવો આ દેહ છે તેને આ જીવ સાચવે છે અને ઘીની માફક આત્મા છે તેને જતો કરે છે. અવળી સમજણવાળો આ જીવ છે.

દેહ છાશ જેવો સામાન્ય છે. આત્મા ઘી જેવો મૂલ્યવાન છે. છાશ જેવો દેહ ઢોળાઈ જાય, નષ્ટ થઈ જાય તો મોટું નુકસાન નથી. મતલબ કે દેહ નહીં આત્મા મૂલ્યવાન છે. નાનાં બાળકોને, વાતવાતમાં પણ શીરાની જેમ ગળે ઊતરી જાય એવો, જીવનબોધ આપનાર આ સંત હતા શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર! શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનું જીવન એટલે એક આધ્યાત્મિક પ્રયોગવીરનું જીવન !

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનો જન્મ વિ.સં.1924 ની કાર્તિક પૂનમે એટલે કે દેવદિવાળીના દિવસે તા.9-11-1867 ના રોજ વવાણિયા ગામે થયો હતો. પિતાનું નામ રવજીભાઈ અને માતાનું નામ દેવબાઈ. જન્મ સમયે તેમનું નામ લક્ષ્મીનંદન પાડવામાં

આવેલું. ચાર વર્ષની વયે રાયચંદ નામ રાખવામાં આવ્યું. રાયચંદના દાદા પંચાણભાઈ કૃષ્ણભક્ત હતા. રાયચંદે તેમની પાસેથી કૃષ્ણકીર્તન, ભક્તિપદો, અવતારકથાઓ વગેરેનું શ્રવણ કર્યું હતું. બાળવયે રાયચંદને પિતૃપક્ષ તરફથી વૈષ્ણવ ધર્મના સંસ્કાર અને માતૃપક્ષ તરફથી જૈન ધર્મના સંસ્કાર મળ્યા. આગળ જતાં તેમની નિષ્ઠા જૈન ધર્મમાં સ્થિર થયેલી. ગામમાં આવતા રામદાસજી નામના સાધુ પાસે બાળવયે કંઠી પણ બંધાવેલી. એક દિવસ કંઠી તૂટી જતાં ફરીથી તે બંધાવી નહતી.

બાળપણથી જ રાયચંદનું વ્યક્તિત્વ નોખું અને નિરાળુ હતું. તેમની બુદ્ધિ સતેજ હતી. સ્મરણશક્તિ અસાધારણ હતી. નવું નવું વાંચવાની, સાંભળવાની, શીખવા-શીખવવાની વૃત્તિ પ્રબળ હતી. વાંચે, ભણે, ભણાવે તે બધું આપોઆપ યાદ રહી જતું. શાળાનું સાત ચોપડીનું શિક્ષણ બે જ વર્ષમાં પૂરું કરી દીધેલું. આઠમા વર્ષે કાવ્યરચનાઓ કરવાનો પ્રારંભ કરેલો. તેઓ શીઘ્રકવિ હતા. આઠ વર્ષની ઉંમરે એમણે અંદાજે પાંચ હજાર કડીઓ રચેલી. નવ વર્ષની વયે રામાયણ અને મહાભારતને કાવ્યરૂપે આલેખવાનું શરૂ કરેલું. તેમને સ્વચ્છ વસ્ત્રો પહેરવાં ગમતાં. બાળપણમાં રમતિયાળ અને આનંદી હતા. તેર વર્ષની વયે રાજકોટમાં અંગ્રેજોનો અભ્યાસ શરૂ કરેલો. તે સમયે રાયચંદ પિતા સાથે દુકાને પણ બેસતા. એમના અક્ષર સુંદર અને મરોડદાર હતા.

નાની ઉંમરે શ્રીમદ્ને જાતિસ્મરણનું જ્ઞાન જન્મેલું. ઘટના એવી બની કે તેઓ સાત વર્ષના હતા ત્યારે વવાણિયા ગામમાં, તેઓના પરિચિત અમીચંદભાઈને સર્પદંશ થયો ને તેઓ ગુજરી ગયા. બાળ શ્રીમદે દાદાજીને પ્રશ્ન કર્યો કે ‘ગુજરી જવું એટલે શું?’ શરૂઆતમાં તો દાદાજીએ ઉત્તર ટાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ રાજચંદ્રે પીછો ન છોડ્યો ત્યારે કહ્યું કે ‘ગુજરી જવું એટલે શરીરમાંથી જીવ નીકળી જવો. હવે અમીચંદકાકા હાલીચાલી કે બોલી શકશે નહીં, ખાવું-પીવું કશું કરી શકશે નહીં; તેમના શરીરને તળાવ પાસેના મસાણામાં બાળી આવશે.’ નાના રાજચંદ્ર તળાવે ગયા. ત્યાં ઝાડ ઉપર ચડીને ભડભડ બળતી ચિતાને જોઈ. આ ઘટના નિહાળ્યા બાદ એમના ચિત્તમાં તીવ્ર મનોમંથન જન્મ્યું હતું. તેઓ ગહન ચિંતનમાં ડૂબી ગયા હતા. જાતિસ્મરણ જાગ્યું હતું. પોતાના સેંકડો પૂર્વભવોનું તેમને સ્મરણ થયું હતું.

બાળપણમાં એક વખત દેવમાએ તેમને શાક સમારવા આપ્યું. શાક સુધારતી વખતે લીલાં શાકભાજીમાં રહેલા જીવો પ્રત્યે દયાથી શ્રીમદ્ની આંખો ભરાઈ આવેલી. આ ઘટના એમનામાં બાળપણથી જ જીવદયા અને કરુણા જેવા સંસ્કાર દર્શાવે છે.

શ્રીમદ્ પ્રથમથી જ પ્રભાવશાળી બાળક હતા. હૃદય ઋજુ અને નિર્મળ હતું. હૃદયની નિખાલસતા અને જ્ઞાનની પારદર્શિતાને લઈને તેઓ ભવિષ્યમાં બનનારા પ્રસંગો જાણી શકતા. સામાના મનમાં શું ચાલે છે તે પણ જાણી શકતા. એક વખત કચ્છમાંથી બે મહાનુભાવો સાંઢણી ઉપર સવાર થઈને, શ્રીમદ્ને મળવા આવતા હતા. બાળ શ્રીમદ્ને ખબર પડી. મહાનુભાવો જે રસ્તેથી આવતા હતા તે રસ્તે તેઓ સામે ચાલીને મળવા ગયા. બંનેને તેમણે પહેલાં ક્યારેય જોયેલા નહીં. તેમ છતાં બેઉને ‘કેમ હેમરાજભાઈ, કેમ માલસીભાઈ !’ એમ નામ દઈને બોલાવેલા ! સાયલાથી બીજમંત્ર લઈને આવનાર શ્રી સૌભાગ્યભાઈના ખિસ્સામાં જે કાગળ હતો તેમાં શું લખેલું હતું તેની વિગત તેમણે વગર વાંચ્યે જાણી લીધી હતી.

શ્રીમદ્ એક વાર શ્રી ધારસીભાઈ સાથે રાજકોટ આવ્યા હતા. રાજકોટ શ્રીમદ્નું મોસાળ. ત્યાં એમના બે મામા રહે. મામાએ પૂછ્યું, ‘તમે કોની સાથે આવ્યા છો ?’ શ્રીમદે કહ્યું, ‘ધારસીભાઈ સાથે.’ મામાઓ અને ધારસીભાઈ વચ્ચે રાજસંબંધી ખટપટનું વેર. બંને મામાએ ધારસીભાઈને ઠેકાણે પાડી દેવાનો કારસો ઘડેલો. એમની વાતચીત ઉપરથી રાજચંદ્રને ગંધ આવી ગયેલી. તેઓ ધારસીભાઈને ઘરે ગયેલા. કારસાની જાણ કરી ધારસીભાઈને અગાઉથી ચેતવી દીધેલા. શ્રીમદ્ પહેલેથી જ પરહિત અને પરોપકારની ભાવનાવાળા હતા.

વાંચન અને અધ્યયનની જેમ તેમની લેખનશક્તિ પણ ઘણી નાની ઉંમરથી ખીલી ઊઠી હતી. અગિયાર વર્ષની ઉંમરે ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ જેવા સુપ્રતિષ્ઠિત સામયિકમાં તેમના લેખ પ્રસિદ્ધ થવા લાગેલા. તેર-ચૌદ વર્ષની ઉંમરે સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરેલો. સોળ-સત્તર વર્ષની ઉંમરે ‘સ્ત્રીનીતિબોધક વિભાગ 1લો’ પુસ્તક લખેલું. આમાં તેમણે સ્ત્રીઓ શિક્ષિત થાય, તેમને માટે સારા ગ્રંથો લખાય, બાળલગ્નો, કજોડાં વગેરે કુરિવાજો બંધ થાય એ વિશે લખ્યું છે. આ જ સમયમાં ‘મોક્ષમાળા’ અને ‘પુષ્પમાળા’ ગ્રંથોની રચના કરેલી. ‘મોક્ષમાળા’ ત્રણ દિવસના ટૂંકા ગાળામાં લખાયેલો ચિંતનગ્રંથ છે. ‘પુષ્પમાળા’માં સૂત્રાત્મક શૈલીમાં 108 બોધવચનો લખાયેલાં છે. નીતિબોધ અને ધર્માચરણનાં પ્રેરક વચનો છે. નડિયાદમાં એકી બેઠકે માત્ર

દોઢ જ કલાકમાં શ્રીમદે રચેલો ‘શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર’ નામનો એકસો બેતાળીસ ગાથાનો પદ્યમય ગ્રંથ, તેમનો સર્વોત્કૃષ્ટ દર્શનગ્રંથ છે.

વઢવાણ કેમ્પમાં તેમણે ઈ.સ.1900માં પરમશ્રુત પ્રભાવક મંડળની સ્થાપના કરેલી. આ સંસ્થાએ ઉચ્ચ કોટિનું સાહિત્ય વિવિધ ભાષાઓમાં પ્રસિદ્ધ કરેલું છે. ગુજરાતમાં તેમના નામ સાથે જોડાયેલી અનેક સંસ્થાઓ અગાસ, કોબા, અમદાવાદ, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, સાયલા, રાજકોટ, મોરબી, ખંભાત, ઈડર, સીમરડા, કાવિઠા, ધરમપુરમાં કાર્યરત છે.

શ્રીમદ્ શતાવધાની શક્તિ ધરાવતા હતા. શતાવધાનશક્તિ એટલે એકસાથે સો વસ્તુઓ, ભૂલ વિના, કમમાં યાદ રાખવાની શક્તિ. ઓગણીસ વર્ષની ઉંમરે તો એ સિદ્ધિ એમને સહજ બની ગયેલી. મુંબઈમાં વિશાળ સમુદાયની વચ્ચે તેમણે શતાવધાનના પ્રયોગ કરી સૌને મુગ્ધ કરી દીધેલા. આ સિદ્ધિ બદલ તેમને સુવર્ણચંદ્રક એનાયત થયેલો અને ‘સાક્ષાત્ સરસ્વતી’ નું બિરુદ પ્રદાન કરાયેલું. ભારતનાં રાષ્ટ્રીય કક્ષાનાં અનેક અખબારોએ એની નોંધ લીધેલી. પછીથી અવધાનપ્રયોગનો પણ તૃણવત્ ત્યાગ કરેલો. શ્રીમદ્ને તેમની 23 વર્ષની ઉંમરે આત્મસાક્ષાત્કાર થયેલો. સમય મળ્યે તેઓ મુંબઈ છોડી નિવૃત્તિ માટે એકાંત સ્થળોમાં, વનોમાં કે પહાડોમાં એકલા ચાલ્યા જતા.

ઝબકબાઈ સાથે તેમનું લગ્ન થયેલું. ગૃહસ્થજીવનમાં તેમને બે પુત્રો અને બે પુત્રી હતાં. મુંબઈમાં રેવાશંકર જગજીવનદાસની પેઢીમાં તેઓ ભાગીદારીથી વેપારધંધામાં જોડાયેલા. આગળ જતાં સુરતના ઝવેરી નગીનદાસ પણ આ પેઢીમાં જોડાયા. મોતીનો ધંધો એટલો મોટો ને બહોળો બન્યો કે રંગૂનમાં પણ ઝવેરાતની પેઢી ખોલી હતી. મોતીના ધીકતા ધંધા વચ્ચે પણ તેમનું મન નિર્મોહી, નિઃસ્પૃહ અને અનાસક્ત હતું. ધરવ્યવહાર અને વેપારધંધાના કામોની વચ્ચે પણ તેમની વૈરાગ્યદશામાં કોઈ ફરક પડતો નહીં.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર અને મહાત્મા ગાંધીજીની પ્રથમ મુલાકાત મુંબઈમાં થઈ હતી. ડૉ.પ્રાણજીવનદાસ મહેતા શ્રીમદ્જીના કાકા સસરા થતા હતા. ડૉ.મહેતાએ ગાંધીજીને શ્રીમદ્જીનો જ્ઞાની અને શતાવધાની તરીકે પરિચય આપ્યો. ગાંધીજી પોતે બેરિસ્ટર, વળી પાછા વિલાયતથી પાછા ફરેલા! એમણે શ્રીમદ્ને ચકાસી જોવા માટે જુદી જુદી ભાષાના કેટલાક શબ્દો લખી કાઢ્યા. એ શબ્દો શ્રીમદ્ને વાંચી સંભળાવ્યા. આ પછી શ્રીમદે સહજ રીતે, એક પછી એક, બધા શબ્દો ગાંધીજીએ જે કમમાં લખ્યા હતા તે કમમાં કહી સંભળાવ્યા ! ગાંધીજી ચકિત થઈ ગયેલા. શ્રીમદની સ્મરણશક્તિ, બહોળું શાસ્ત્રજ્ઞાન, શુદ્ધ ચરિત્ર જોઈને ગાંધીજી તેમના અનુરાગી બન્યા. તેઓ અધ્યાત્મ અને ધર્મ સંબંધી મૂંઝવણો રજૂ કરતા. પ્રશ્નો પણ પૂછતા. શ્રીમદ્ પાસેથી તેમને યોગ્ય સમાધાન અને માર્ગદર્શન પ્રાપ્ત થતું. મુલાકાતો વખતે ગાંધીજી શ્રીમદ્ની રહેણીકરણીનું પણ અવલોકન કરતા. ગાંધીજીમાં સત્ય, અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ, અભય વગેરે ગુણો વિકાસ પામ્યા અને દૃઢ થયા તેની મૂળ પ્રેરણા તેમને શ્રીમદ્માંથી મળેલી.

શ્રીમદ્ની અઢળક આંતરિક ગુણસંપત્તિને લઈને ગાંધીજી તેમના પ્રત્યે કાયમ ખેંચાયેલા રહ્યા હતા. શ્રીમદ્ વિષે તેમણે લખ્યું છે. ‘મેં ઘણાંનાં જીવનમાંથી ઘણું લીધું છે પણ સૌથી વધારે કોઈના જીવનમાંથી મેં ગ્રહણ કર્યું હોય તો તે કવિશ્રીના જીવનમાંથી છે.’ ગાંધીજીએ શ્રીમદ્ના ‘શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર’નું અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર પણ કરેલું. શ્રીમદ્નું ‘અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે?’ એ પદ ‘આશ્રમ ભજનાવલિ’માં સ્થાન પામેલું છે. આમ, ગાંધીજીનો શ્રીમદ્ સાથેનો આધ્યાત્મિક સંબંધ ઊંડો હતો. શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર અને મહાત્મા ગાંધીજીનો અંતરંગ સંબંધ એ માત્ર તેમનાં બન્નેનાં જીવનનું જ નહિ, માત્ર ગુજરાતનું જ નહિ પરંતુ ભારતના સાંસ્કારિક, રાજકીય અને આધ્યાત્મિક ઇતિહાસનું એક ઉજ્જવળ પ્રકરણ છે.

જીવનના તમામ વ્યવહારોની વચ્ચે પણ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર એ સર્વ પ્રત્યે ઉદાસીન અને તટસ્થ રહેતા. કશાનું વળગણ નહીં. રાગ પણ નહીં અને દ્વેષ પણ નહીં. દેહ છતાં વિદેહી દશા. ઉત્તરોત્તર આ દશા વધારે નિર્ણાયક બનતી ગયેલી. દેહ એમને મન ધર્મસાધનાનું સાધન માત્ર હતો. એમ કરતાં એક સમયે તેમનું વજન સત્તાવન રતલ જેટલું થઈ ગયું હતું. સંગ્રહણીનો વ્યાધિ પણ લાગુ પડેલો. હવાફેર માટે કેટલાંક સ્થળોએ ગયેલા. છેવટે રાજકોટમાં મુકામ કરેલો. ઈ.સ. તા.9-4-1901ના રોજ રાજકોટમાં તેમણે આત્મસ્વરૂપમાં સમાધિપૂર્વક શરીરનો ત્યાગ કર્યો. દેહવિલય સમયની તેમના દેહની કાન્તિ શાન્ત અને અનુપમ હતી. 33 વર્ષના ટૂંકા જીવનકાળમાં તેઓ એક યુગપ્રવર્તક ભારતીય જૈન સંત તરીકેનું જીવન જીવી ગયા.

શબ્દ-સમજૂતી
શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

જિજ્ઞાસા-જાણવાની ઈચ્છા; અનુજ્ઞા-પરવાનગી; મનોમંથન-મનમાં ચાલતું મંથન; આધ્યાત્મિક-આત્મા કે આત્મતત્ત્વ સંબંધી; કારસો-યુક્તિ, હિક્મત/મનસૂબો; પારદર્શિતા-વસ્તુ કે બનાવને સમગ્ર રીતે જોવાની શક્તિ ; અનાસક્ત-આસક્ત નહિ એવું; શતાવધાની-એકીસાથે સો વાતો પર ધ્યાન આપનાર કે સાંભળીને યાદ રાખનાર; યુગપ્રવર્તક-યુગ પ્રવર્તીવનાર, યુગ બદલનાર; રતલ-લગભગ 490 ગ્રામ; સંગ્રહણી- સંઘરણીનો, ઝાડાનો રોગ; મસાણ-સ્મશાન; ચિંતન-મનન; પવન-સમીર; નિત્ય-કાયમી

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

સતેજ×નિસ્તેજ; અપકાર×ઉપકાર; નિવૃત્ત×પ્રવૃત્ત

રૂઢિપ્રયોગ

ચકિત થઈ જવું-આશ્ચર્ય પામવું;

શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ

મામાનું ઘર-મોસાળ; એકસાથે સો વસ્તુઓ યાદ રાખવાની શક્તિ- શતાવધાની શક્તિ

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરા(✓)ની નિશાની કરો :

(1) મહાત્મા ગાંધીજીના આધ્યાત્મિક માર્ગદર્શક કોણ હતા ?

(A) શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર	(B) વિનોબા ભાવે
(C) લોકમાન્ય ટિળક	(D) ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલે

(2) મનુષ્યદેહ શાના જેવો છે ?

(A) છાશ	(B) દૂધ
(C) ઘી	(D) દહીં

(3) શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે લખેલો તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરપૂર ચિંતનગ્રંથ કયો છે ?

(A) પુષ્પમાળા	(B) મોક્ષમાળા
(C) ભાવમાળા	(D) રાજમાળા

2. એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર આપો.

- (1) શતાવધાની શક્તિ એટલે શું ?
- (2) મનુષ્ય આત્મા શાના જેવો છે ?

૩. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર આપો.

- (૧) શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની સ્મરણશક્તિ અસાધારણ હતી એમ શા પરથી કહેશો ?
- (૨) શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની જીવદયા અને કડુણા કયા પ્રસંગમાંથી પ્રગટ થાય છે ?
- (૩) કયા પ્રસંગથી ગાંધીજી આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા ?
- (૪) ગાંધીજીનો શ્રીમદ્ સાથેનો આધ્યાત્મિક સંબંધ સમજાવો.

વિદ્યાર્થીની પ્રવૃત્તિ

- રોજ સવારે મિત્રો કે પરિવારના સભ્યો સાથે યોગાસનો અને પ્રાણાયામ કરવાની ટેવ કેળવવી.
- યોગનાં વિવિધ આસનો અને તે દ્વારા થતા ફાયદા વિશેની માહિતી એકત્ર કરી વર્ગખંડમાં તેની રજૂઆત કરવી.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- ‘નવું નવું વાંચવાની, સાંભળવાની, શીખવા-શીખવવાની વૃત્તિ પ્રબળ હતી. વાંચે, ભણે, ભણાવે તે બધું આપોઆપ યાદ રહી જતું.’

અહીં પહેલા વાક્ય વાંચવું, સાંભળવું અને શીખવું એ ત્રણ ક્રિયાઓ એકસાથે મૂકીને લેખકે ટૂંકમાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનો પરિચય આપી દીધો છે. એ જ રીતે બીજા વાક્યમાં પણ વાંચવું, ભણવું, ભણાવવું આ ત્રણ ક્રિયાઓથી એમના વ્યક્તિત્વની વિશિષ્ટતા બતાવી દીધી છે. એકસાથે વપરાતાં આ ક્રિયાપદો પણ વ્યક્તિચિત્ર કેવું અસરકારક રીતે ઉપસાવી દે છે તે જુઓ !

આ એક જ વાક્યથી લેખકે શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર અને ગાંધીજી બંનેનો પરિચય આપી દીધો છે. એકની ખૂબી અને બીજાની ખામીનો સહજ સ્વીકાર કેવાં સરસ રીતે આલેખાયાં છે તે જુઓ. માત્ર ઈશારો આપીને કહેવાયેલી માર્મિક વાત અનોખી રીતે ભાષાનું સૌંદર્ય બતાવે છે.

શિક્ષકની ભૂમિકા

સામાન્ય મનુષ્ય પણ પોતાની તીવ્ર સંકલ્પશક્તિ, દૃઢ મનોબળ અને સતત પ્રયાસથી પોતાના શ્રેષ્ઠ સ્થાને પહોંચી શકે છે, માણસમાંથી મહાત્મા બની શકે છે તે વિશે વિદ્યાર્થીઓને સમજ આપવી. ગાંધીજીનું ઉદાહરણ આપી શકાય.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે પ્રાપ્ત કરેલી સિદ્ધિઓ એ સાધનાનું પરિણામ છે અને તેમણે પ્રાપ્ત કરેલી શતાવધાની શક્તિ સૌ કોઈ માટે સહજ નથી. સ્વાર્થ નહિ પણ પરમાર્થ, પોતાના માટે નહિ પણ લોકહિતાર્થે જીવનાર સાધુ, સંતો, ભક્તો, સાધકોએ આ દેશને ઊજળો બનાવ્યો છે તે વિશે અન્ય ઉદાહરણો સહિત વિદ્યાર્થીઓ સાથે ચર્ચા કરવી. યોગનું મહત્ત્વ સમજાવી યોગ્ય જીવનશૈલી તરફ વળે તેવા પ્રયત્નો કરવા.

●

લોકગીતનો કોઈ રચયિતા નથી હોતો એમ કહેવા કરતાં એમ કહી શકાય કે લોકસમૂહ લોકગીતોનો રચયિતા હોય છે. માત્ર એક વ્યક્તિથી નહિ પરંતુ અનેકોની ઉત્સાહભરી સર્જકતાથી રચાયેલું ગીત જે કઠોપકંઠ અને કર્ણોપકર્ણ રીતે કોઈ એક પ્રસંગ કે ઘટના આધારિત આનંદ, ઉત્સાહ, ઉમંગ કે વેદનાની સર્જનાત્મક અભિવ્યક્તિ છે.

ઝવેરચંદ મેઘાણી સંપાદિત ‘રઢિયાળી રાત’ સંગ્રહમાંથી આ લોકગીત લેવામાં આવ્યું છે. શરદપૂનમની રૂપાળી રાત્રીએ ગરબે રમતી યુવતીના ભાવોની ભરતીનો હિલ્લોળ આમાં છે. પૂર્વભવનાં માતા-પિતા જેવાં સાસુ-સસરા, ચંપાના છોડ જેવા જેઠ, ચંપાના ફૂલની પાંદડી જેવી જેઠાણી, વાડીની વેલ જેવી નણંદ, વાડીના મોરલા જેવા નણદોઈ પોતાને મળ્યાં છે એનો આનંદ પ્રગટ કરે છે. અંતમાં સગી નણંદનો વીર એવા પતિ માટે કહે છે કે ‘મારો પરણ્યો તાણીને બાંધેલી નવરંગ પાઘડી પહેરનારો છે.’ એમાં પતિના સૌંદર્ય અને મિજાજનો પરિચય છે. આ સર્વ સુખને કારણે યુવતી અનુભવે છે કે ચાંદો પોતાના ચોકમાં ઊગ્યો છે. આ લોકગીતમાં કુટુંબજીવનના સંબંધોનું મધુર ચિત્ર આલેખવામાં આવ્યું છે.

આસો માસો શરદ પૂનમની રાત જો,
ચાંદલિયો ઊગ્યો રે સખી મારા ચોકમાં,
સસરો મારો ઓલ્યા જલમનો બાપ જો,
સાસુ રે ઓલ્યા જલમની માવડી.
જેઠ મારો અષાઢિલો મેઘ જો,
જેઠાણી ઝબૂકે વાદળ વીજળી.
દેર મારો ચાંપલિયાનો છોડ જો,
દેરાણી ચાંપલિયા કેરી પાંદડી.
નણંદ મારી વાડી માયલી વેલ્ય જો,
નણદોઈ મારો વાડી માયલો મોરલો.
પરણ્યો મારો સગી નણંદનો વીર જો,
તાણીને બાંધે રે નવરંગ પાઘડી.

(‘રઢિયાળી રાત’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

ચોક-ચોગાન; જેઠ-પતિનો મોટો ભાઈ; નણંદ-પતિની બહેન; વીર-ભાઈ ચાંદલિયો-ચંદ્ર; જલમ-જનમ; ચાંપલિયો-ચંપાનો છોડ; કેરી-ની

1. નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરા(✓)ની નિશાની કરો :

1. કાવ્યનાયિકાએ દિયર અને દેરાણી માટે ચંપાનો છોડ અને ચંપાની પાંદડીના રૂપક વાપર્યા છે. આ રૂપકો....

1. દિયર દેરાણી માટે કાવ્યનાયિકાનો પ્રેમ દર્શાવે છે.
2. દિયર દેરાણીની પ્રશંસા દર્શાવે છે.
3. દિયર દેરાણી માટે કાવ્યનાયિકાની ઈર્ષ્યા બતાવે છે.

2. સગી નણંદના વીર સાથે કાવ્યનાયિકાનો કયો સંબંધ છે ?

1. નણદોઈ	2. સસરા
3. પિતા	4. પતિ

3. આ લોકગીતમાં ચાંપલિયાની પાંદડી કોને કહી છે ?

1. સખી	2. સાસુ
3. દેરાણી	4. નણંદ

2. નીચે આપેલ પ્રશ્નોના એક-બે વાક્યમાં ઉત્તર આપો.

1. નણદોઈ વિશે આ લોકગીતમાં શું કહેવાયું છે ?
2. સાસુ અને સસરા માટે કાવ્યનાયિકા પોતાનો પ્રેમભાવ કેવી રીતે વ્યક્ત કરે છે ?

3. નીચે આપેલ પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યમાં ઉત્તર આપો.

1. આ લોકગીતને આધારે રાત્રિનું વર્ણન કરો.
2. કાવ્યનાયિકા સખીને પોતાના પતિ વિશે શું કહે છે ?

4. નીચે આપેલ પ્રશ્નનો સવિસ્તર ઉત્તર આપો.

1. સ્વજનો માટેનો કાવ્યનાયિકાનો ભાવ કાવ્યને આધારે વર્ણવો.

5. નીચેનો અર્થ બનાવતી પંક્તિઓ લોકગીતમાંથી શોધીને લખો.

1. (પતિ) નવ રંગોવાળી પાઘડી પહેરે છે.
2. મારી નણંદ વાડીમાંની વેલી જેવી છે.
3. આસો મહિનાની પૂર્ણિમાની રાત્રિ છે.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- લોકગીતમાં સમાજના વિવિધ સંબંધોનું પ્રતિબિંબ જીલાતું હોય છે. તેમાં ક્યારેક સંસારની મીઠી ફરિયાદ કે વિરહની વાત વણી લેવાતી હોય છે. અહીં આ લોકગીતની લાક્ષણિકતા એ છે કે નાયિકાએ સ્વજનો સાથેના મધુર સંબંધો રજૂ કર્યા છે. કાવ્યનાયિકા સાસરિયાને પિયરિયા જેટલા જ આત્મીય ગણે છે. આપણી સામાજિક સંસ્કૃતિનું આ પ્રતિબિંબ છે.

- આકાશે ઊગતો ચાંદલિયો તો દરેક ઘરે દેખાતો હોય છતાં અહીં કાવ્યનાયિકા તો કહે છે “ચાંદલિયો ઊગ્યો મારા ચોકમાં..!” આ “મારા ચોકમાં” થી નાયિકાનો આનંદ વ્યક્ત થયો છે. તે ધ્યાનમાં લો.
- કવિએ ‘માસ’ માટે વાપરેલ ‘માસો’ ધ્યાનમાં લો. તે શબ્દ ‘આસો’ સાથે પ્રાસરૂપે આવ્યો છે, વળી વિશિષ્ટ પ્રયોગ પણ બન્યો છે. આવા પ્રયોગ કાવ્યોમાં સહજ રીતે થતા હોય છે.

શિક્ષકની ભૂમિકા

- લોકો દ્વારા લખાયેલું, લોકો વડે ગવાતું અને લોકો માટે રચાયેલું ગીત એટલે લોકગીત. લોકગીતમાં તત્કાલીન સમાજનું પ્રતિબિંબ જોવા મળતું હોય છે. તેમાં લોકોનાં સુખ-દુઃખ સાથે લોક સંસ્કૃતિ પ્રગટ થતી હોય છે. લોકકંઠે ગવાતું અને ઝિલાતું હોવાથી કાળક્રમે તેમાં શાબ્દિક ફેરફાર પણ જોવા મળતા હોય છે, તે વિશે વિદ્યાર્થીઓને માહિતી આપવી.
- વર્ષો સુધી પિતાને ત્યાં પોતાની મરજી મુજબ જીવીને સાસરે જનાર કન્યાને સાસુ-સસરા, જેઠ-જેઠાણી, દિયર-દેરાણી, નણંદ-નણદોઈ બધાં આત્મીય બની જાય તે ઉત્તમ પરિસ્થિતિ કહેવાય તે આ લોકગીતને આધારે વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવું.
- ઘરમાં આવનાર કન્યાને પોતાના ઘર જેવું વાતાવરણ આપવા શું કરી શકાય તે માટે વિદ્યાર્થીઓ સાથે ચર્ચા કરવી.

●

જવાહરલાલ નહેરુ

(જન્મ: 14-11-1889, અવસાન: 27-05-1964)

જવાહરલાલ મોતીલાલ નહેરુનો જન્મ અલ્હાબાદમાં થયો હતો. જવાહરલાલ નહેરુના કુટુંબીઓ મૂળે કાશ્મીરના વતની હતા. વિદેશમાં વકીલાતનો અભ્યાસ કરીને તેમણે અલ્હાબાદમાં વકીલાત શરૂ કરી. ગાંધીજી સાથે આઝાદીની લડતમાં જોડાઈને સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામના અગ્રણી બન્યા. તેમને સાહિત્યમાં ખૂબ રસ હતો. ‘ડિસ્કવરી ઓફ ઈન્ડિયા’ ‘ગ્લિમ્પસિસ ઓફ વર્લ્ડ હિસ્ટ્રી’ જેવાં પુસ્તકો તેમણે અંગ્રેજીમાં લખ્યાં છે. તેમની દીકરીને સ્વતંત્રતા વિશે લખેલા ત્રીસ પત્રોનું પ્રકાશન ‘લેટર ફ્રોમ એ ફાધર ઓફ હીઝ ડૉટર’ નામથી થયું છે. તેઓ ભારતના પ્રથમ વડાપ્રધાન હતા. ભારત સરકાર તરફથી તેમને ‘ભારતરત્ન’નું સન્માન એનાયત થયું હતું.

અંગ્રેજી ભાષામાં લખાયેલી જવાહરલાલ નહેરુની ‘મારી જીવનકથા’ના મહાદેવભાઈ દેસાઈએ કરેલા ગુજરાતી અનુવાદમાંથી આ અંશ લેવામાં આવ્યો છે. સાહસિક નહેરુએ પોતાની એક ટુકડી સાથે હિમાલયસ્થિત અમરનાથની ગુફા સુધી પહોંચવા ભોમિયા સાથે પ્રવાસ કર્યો હતો તેનું વર્ણન આમાં છે.

હિમાચ્છાદિત શિખરો અને હિમનદીઓ વચ્ચેના આ સાહસિક પ્રવાસનું સ-રસ વર્ણન આ કૃતિમાં જોવા મળે છે. અંતિમ ચરણમાં જરૂરી સાધનોના અભાવે હિમનદી પસાર કરતાં ખોલણમાં નહેરુનો પગ લપસી પડતાં દોરડાને કારણે બચે છે. નાછૂટકે પ્રવાસ અધૂરો રાખી પરત ફરવું પડે છે. સાહસ અને હિમાલયપ્રેમ આ કૃતિમાંથી પ્રગટ થાય છે. સાદી, સરળ અને સહજ શૈલીમાં લખાયેલાં મનભાવન વર્ણનોને કારણે કૃતિ હૃદયસ્પર્શી બની શકી છે.

મારું લગ્ન થયું એ સાલ ઉનાળાના કેટલાક મહિના અમે કાશ્મીરમાં ગાળ્યા. કુટુંબને શ્રીનગરની ખીણમાં છોડીને હું મારા એક પિતરાઈની સાથે અનેક અઠવાડિયાં સુધી પહાડોમાં રખડ્યો અને લદ્દાખને રસ્તે ચડ્યો.

તિબેટની સપાટી તરફ જતાં જંગલના ઊંચામાં ઊંચા પ્રદેશની એ સાંકડી અને નિર્જન ખીણોનો આ મારો પ્રથમ અનુભવ હતો. ઝોજીલા ઘાટની તરફ સાવ વેરાન નકરો ખડક દેખાતો હતો. એ સાંકડી ખીણમાં આગળ ને આગળ અમે કૂચ કરતા ગયા. અમારી બંને બાજુઓ પહાડો ઊભા હતા, તેમનાં શિખરો ઉપર હિમનો મુકુટ ચળકી રહ્યો હતો અને ઉપરથી નીચે હિમના નાના નાના પ્રપાતો અમારું સ્વાગત કરવાને જાણે અતિ મંદ ગતિએ ઊતરી રહ્યા હતા. પવન ઠંડો અને આકરો હતો, પણ દિવસના સૂરજનો મધુરો તડકો અને હવા એટલી નિર્મળ હતી કે ઘણી વાર અમે એક સ્થાનથી બીજા સ્થાન વચ્ચેના અંતર વિષે છેતરાતા, અને દૂરનાં સ્થાનોને પાસે માનતા. એકાંત વધતું જતું હતું. વૃક્ષો અને વનસ્પતિ પણ અદૃશ્ય થયાં હતાં, માત્ર નકરો ખડક, હિમ અને બરફ અને ક્યાંક ક્યાંક બહુ પુષ્પો અને છતાં આ જંગલી અને વેરાન પ્રકૃતિમંદિરોમાં હું કંઈક અજબ તૃપ્તિ અનુભવતો અને સ્ફૂર્તિથી અને આહ્લાદથી ઊભરાતો.

આ પ્રવાસ દરમિયાન મને એક રોમાંચક અનુભવ થયો. ઝોજીલા ઘાટ છોડીને આગળ એક જગ્યાએ-એનું નામ હું ધારું છું કે માતાયાન હતું-અમને કહેવામાં આવ્યું કે, અમરનાથની ગુફા અહીંથી માત્ર આઠ માઈલ છે. હા, એ ખરું કે અફાટ હિમસમૂહથી ઢંકાયેલો એક જબરદસ્ત પહાડ ઓળંગવાનો પડ્યો હતો. પણ તેમાં શું ? આઠ માઈલ તો કંઈ વિસાતમાં ન હતા. હોંશમાં ને હોંશમાં અને અનુભવ ન હોવાને લીધે અમે એ ઓળંગવાનો નિર્ણય કર્યો. 11,500 ફૂટની ઊંચાઈએ આવેલ અમારા પગાવથી અમે નીકળી પડ્યા અને એક નાનકડી ટુકડી લઈને પહાડ ચડવા માંડ્યો. ત્યાંનો એક ભરવાડ અમે ભોમિયા તરીકે સાથે લીધો હતો.

સૌ દોરડાની સાંકળેથી એકબીજાની સાથે સંકળાઈ અનેક હિમનદીઓ ઓળંગતા ચડતા ગયા અને અમારી મુશ્કેલી વધતી ગઈ. શ્વાસ લેવો કંઈક મુશ્કેલ થઈ પડ્યો. અમારા મજૂરો બહુ ભારથી લદાયેલા નહોતા, છતાં લોહીની ઊલટી કરવા

લાગ્યા. હિમ પડવા લાગ્યું અને હિમનદીઓ ભયાનક લપસણી થઈ પડી; અમે થાકીને લોથ થઈ ગયા હતા. અને એક એક ડગલું ભરતાં કંઠે પ્રાણ આવતા હતા. પણ જડસાની જેમ અમે ચડવું ચાલુ રાખ્યું.

અમે અમારે પડાવેથી સવારે ચાર વાગ્યે નીકળ્યા હતા અને બાર કલાકના સતત ચડાણને અંતે જોઈએ છીએ તો અમારી સામે એક વિશાળ હિમસરોવર પડ્યું હતું. હિમાચ્છાદિત શિખરોથી વીંટળાયેલું આ ભવ્ય દૃશ્ય દેવોના મસ્તક ઉપર મુકુટ જેવું લાગતું હતું. પણ હિમ અને ધુમ્મસ પડતાં જતાં હતાં એટલે આ દૃશ્ય પણ અમારી નજર આગળથી અદૃશ્ય થઈ ગયું. અમે કેટલી ઊંચાઈએ હતા એ તો હું જાણતો નથી; પણ, હું ધારું છું કે 15,000 કે, 16,000 ફૂટની ઊંચાઈ તો જરૂર હોવી જ જોઈએ. કારણ, અમરનાથની ગુફાથી અમે બહુ ઊંચે હતા. હવે લગભગ અરધા માઈલનું આ હિમસરોવર ઓળંગી પેલે પાર આવેલી ગુફાએ પહોંચવાનું હતું. અમને લાગ્યું કે, હવે ચડવાનું પૂરું થયું છે એટલે મોટી મુશ્કેલીઓ તો ઓળંગી ચૂક્યા. એટલે, સાવ થાક્યા હતા છતાં પણ પ્રસન્ન ચિત્તે આ નવી મજલ શરૂ કરી.

રસ્તામાં અનેક જગ્યાએ હિમનદીઓમાં મોટી ખોભણો આવતી હતી અને અનેક ઠેકાણે તાજું હિમ પડવાને લીધે આવી ખોભણો દેખાતી ન હતી. અજાણતાં પગ મુકાયો તો ગડગપ ગયા ! અને સાચે જ તેમ થયું. આ તાજા પડેલા હિમથી હું છેતરાયો અને મારું આવી બન્યું. મેં પગ મૂક્યો કે તરત જ બરફ ધસી પડ્યો અને હું એક ભયાનક અને પહોળી ખોભણમાં લપસ્યો. આ ખોભણ તો એક ભયાનક ઊંડી ખાઈ હતી. અને એમાં જે ગયો તે યુગોના યુગો સુધી ત્યાં સુરક્ષિત રીતે દટાઈ રહે, એ વિષે કશી જ શંકા નહોતી. પણ પેલા દોરડાએ મને પકડી રાખ્યો. ખોભણની એક બાજુએ હું વળગી રહ્યો અને મને ખેંચી કાઢવામાં આવ્યો. આથી અમારા હાંજા ગગડી તો ગયા જ, છતાં અમે અમારી કૂચ ચાલુ રાખી. પણ આ ખોભણોની સંખ્યા અને વિશાળતા વધતી જતી હતી અને અમારી પાસે આમાંની કેટલીકને ઓળંગવાનાં સાધનસામગ્રી રહ્યાં ન હતાં; એટલે આખરે થાકી, સાવ નિરાશ થઈ અમે પાછા ફર્યા, અને અમરનાથની ગુફાનાં દર્શન કરવાનાં રહ્યાં તે રહ્યાં.

કાશ્મીરનાં ઊંચાં ગિરિવરો અને ખીણો ઉપર હું એટલો બધો મુગ્ધ હતો કે પાછા તરત ત્યાં જવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. અનેક પ્રવાસના ઘાટ ઘડ્યા. આમાંનો એક તો તિબેટના અલૌકિક સરોવર માનસરોવરની અને પાસે જ આવેલા હિમાચ્છાદિત કૈલાસની યાત્રાનો વિચાર હતો. એ વિચારમાત્રે હું આનંદથી ઊભરાતો. એ વાતને તો અઢાર વર્ષ થયાં, છતાં આજે પણ કૈલાસ અને માનસરોવરથી હું એટલો ને એટલો જ દૂર છું. હું તો અનેક વાર કાશ્મીર જવાની ઘણીયે ઈચ્છા છતાં કદી પાછો કાશ્મીર જઈ શક્યો જ નથી. અને રોજ રોજ રાજકાજનાં અને લોકસેવાનાં વમળમાં વધારે ને વધારે ગૂંચાતો ગયો છું. ગિરિવરો ચડીને અથવા દરિયા ઓળંગીને મારી પ્રવાસલાલસા તૃપ્ત કરવાને બદલે જેલજાત્રાથી મારે એ તૃપ્ત કરવી પડી છે. અને છતાં, એવા પ્રવાસોના ઘોડા હું ઘડ્યા જ કરું છું.

એ આનંદ જેલમાં પણ કોણ લઈ શકે એમ છે ? અને જેલમાં બીજું કરવાનું પણ શું હોય ? એટલે હજી હું એ દિવસનાં સ્વપ્નાં જોઉં છું કે જ્યારે હિમાલયમાં રખડતો રખડતો માનસરોવર અને કૈલાસનાં દર્શનના મારા મનોરથ હું પૂરા કરી શકીશ. દરમ્યાન જીવનની પળો ઝપાટાબંધ વહી જાય છે, યુવાવસ્થામાંથી આધેડ અવસ્થામાં પ્રવેશ થાય છે, અને એ પછી વધારે બૂરી અવસ્થા આવી રહેશે. એટલે ઘણીક વાર મને થાય છે કે, કૈલાસ અને માનસરોવર જોવા પહેલાં તો હું વૃદ્ધાવસ્થાથી સાવ અપંગ થઈ ગયો હોઈશ. પણ ગમ્ય સ્થાન ભલેને દેખાતું ન હોય તોપણ તે પ્રતિ પ્રવાસ કદી એળે જતો નથી.

હજીય મનની મહીં રમી રહેલ એ પર્વતો,
દીસે બહુ ડરામણા રુધિરરંગ સંધ્યા તણે;
તથાપિ દિલમાં વસ્યો ચિર અદમ્ય ઉત્સાહ કો,
સદૈવ તલસી રહ્યો ગિરિહિમો તણી શાંતિને.
(વોલ્ટર ડલામેર)

અનુવાદક: મહાદેવભાઈ દેસાઈ

(‘મારી જીવનકથા’માંથી)

શબ્દસમજૂતી

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

નિર્જન-માણસ વિનાનું, સૂનું; નકરો-ફક્ત, માત્ર; કૂચ કરવી-ચાલવું, આગળ વધવું; શિખર-પર્વતનો ટોચનો ભાગ; હિમ-અતિશય ઠંડી, બરફ; મુકુટ-માથે પહેરવાનું સાધન; પ્રપાત-ધોધ; વેરાન-ઉજ્જડ; આહ્લાદ-હર્ષ, આનંદ; અફાટ-ખૂબ વિશાળ; ખોભણ-ખો, ગુફા, (અહીં)ખાડો; યુવાવસ્થા-યુવાનીની અવસ્થા; લાલસા-ઈચ્છા; ગિરિવર-પર્વતોમાં શ્રેષ્ઠ-હિમાલય

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

નિર્મળ × મલિન; વિશાળ × સંકુચિત; ભવ્ય × સામાન્ય; પ્રસન્ન × ઉદાસ; દેશ્ય × અદેશ્ય; સુરક્ષિત × અસુરક્ષિત

શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ

શરીરે મોટું પણ અક્કલમાં ઓછું-જડસુ; હિમાલયમાંથી નીકળતી ખૂબ ઠંડા પાણીના પ્રવાહવાળી નદી-હિમનદી; રસ્તાનો જાણકાર-ભોમિયો; કુદરતનું સુંદરધામ-પ્રકૃતિમંદિર; બરફથી ઢંકાયેલું-હિમાચ્છાદિત; વહેતા પાણીમાં થતું ફૂંડાળું-વમળ; જ્યાં જવાનું ધાર્યું છે તે સ્થાન-ગમ્ય સ્થાન; રાજકારણને લગતું કાર્ય-રાજકાજ; અડધી ઉંમરે પહોંચેલું-આધેડ

રૂઢિપ્રયોગ

થાકીને લોથ થઈ જવું-અતિશય થાકી જવું; કંઠે પ્રાણ આવવા-ખૂબ જ મુશ્કેલ કાર્ય હોવું; હાંજા ગગડી જવાં-ખૂબ ગભરાઈ જવું; ઘોડા ઘડવા-આયોજન કરવું, વિચારવું

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલાં વિધાનો માટે સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરા(✓) નિશાની કરો.

(1) સાંકડી અને નિર્જન ખીણોમાં ફરવાનો લેખકનો-

(A) કાયમી અનુભવ હતો.

(B) ઓછો અનુભવ હતો.

(C) પ્રથમ અનુભવ હતો.

(D) છેલ્લો અનુભવ હતો.

(2) હિમનદી ઓળંગવાનાં સાધનોના અભાવને કારણે

(A) પાછા ફર્યા

(B) આગળ વધ્યા

(C) રોકાઈ ગયા

(D) સફળ થયા

2. નીચેના પ્રશ્નોનો એક-બે વાક્યમાં ઉત્તર લખો.

(1) પ્રવાસમાં લેખકની કયા સ્થળે જવાની ઈચ્છા હતી ?

(2) પ્રવાસમાં લેખકની સાથે કોણ હતું ?

(3) ખોભણમાં પગ લપસ્યા છતાં લેખક કેવી રીતે બચ્યા ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર પાંચ-સાત વાક્યમાં લખો.

- (1) પાઠને આધારે હિમાલયની સાહસ યાત્રાનું વર્ણન કરો.
- (2) લેખકે વર્ણવેલું હિમાલયનું સૌંદર્ય તમારા શબ્દોમાં લખો.
- (3) પ્રવાસ અધૂરો મૂકીને આવવું પડ્યું તે તમને યોગ્ય લાગ્યું કે નહિ તે કારણો સાથે જણાવો.

વિદ્યાર્થીની પ્રવૃત્તિ

- કાકા કાલેલકરનું ‘હિમાલયનો પ્રવાસ’ પુસ્તક મેળવીને અનુકૂળતાએ વાંચવું.
- તમે કરેલા યાદગાર પ્રવાસનું દસ-પંદર લીટીમાં વર્ણન કરવું.
- જવાહરલાલ નહેરુના પુસ્તક ‘ડિસ્કવરી ઓફ ઈન્ડિયા’નો ગુજરાતી અનુવાદ મેળવીને વાંચવો.
- હિમાલયમાં આવેલાં તીર્થસ્થાનોની માહિતી મેળવવી.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

સરળ, ટૂંકાં, સચોટ અને અર્થસભર વાક્યો આ કૃતિમાં અનેક સ્થળે જોવા મળે છે. વર્ણનાત્મક ગદ્યનું આ ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. ‘સદૈવ’, ‘ગમ્ય સ્થાન’ જેવા તમને ઓછા સાંભળવા મળતા શબ્દોનો ઉપયોગ થયો છે. આ શબ્દોનો તમે તમારા લેખનકાર્યમાં ઉચિત સ્થાને પ્રયોગ કરો. ‘હિમગિરિ’ શબ્દને સ્થાને ‘ગિરિહિમો’ શબ્દ કેવું નાવીન્ય બક્ષે છે તે સમજો.

શિક્ષકની ભૂમિકા

‘હિમાલયમાં એક સાહસ’ આત્મકથાનો અંશ છે. અંગ્રેજીમાં લખાયેલી આત્મકથાનો મહાદેવભાઈ દેસાઈએ કરેલો અનુવાદ ભાવવાહી બની શક્યો છે. અનુવાદ એક કળા છે તે વિશે વિદ્યાર્થીઓને વાકેફ કરવા.

જેલનિવાસ દરમિયાન ઈ.સ.1934-35 માં પંડિત જવાહરલાલ નહેરુએ લખેલી ‘મારી જીવનકથા’ વિશે વિદ્યાર્થીઓને માહિતગાર કરવા. પાઠના અંતે પંડિતજીએ ટાંકેલી વોલ્ટર ડલામેરની અંગ્રેજી પંક્તિઓ ઉપરથી મહાદેવભાઈએ લખેલી અનુવાદિત પંક્તિઓ સ્વયં એક કવિતાની કક્ષાનો ભાવાનુવાદ છે તેની પણ વિદ્યાર્થીઓને માહિતી આપવી.

પ્રવાસમાં સાહસિકતાની સાથે પૂર્વ આયોજન, જરૂરી સાધન સામગ્રી અને તેનો ઉચિત ઉપયોગ અત્યંત અનિવાર્ય છે. જીવના જોખમે પ્રવાસ કરવાને બદલે આયોજનબદ્ધ પ્રવાસ સફળતાને વરે છે અને વધુ આનંદ આપે છે તે અંગે વિદ્યાર્થીઓ સાથે ચર્ચા કરવી.

●

રઈશ મણિયાર

(જન્મ : 19-08-1966)

રઈશ મણિયારનું મૂળ વતન વલસાડ પાસેનું પારડી ગામ છે. તેઓ એમ.ડી. (બાળરોગ નિષ્ણાત) થયેલા છે. ‘કાફિયા નગર’, ‘શબ્દ મારા સ્વભાવમાં જ નથી’ અને ‘નિહાળતો જા’ તેમની નોંધપાત્ર કૃતિઓ છે. ‘અસ્તિત્વ અને વ્યક્તિત્વ’, ‘ગઝલ: રૂપ અને રંગ’, ‘ગઝલનું છંદોવિધાન’ તેમના વિવેચનના ગ્રંથો છે. ‘બાળ ઉછેરની બારાખડી’ તેમનું બાળ ઉછેરનું નોંધપાત્ર પુસ્તક છે.

મુક્તક એ કાવ્ય સાહિત્યનું લઘુ સ્વરૂપ છે. બે, ચાર કે છ પંક્તિઓમાં લાઘવથી કવિ વિષય કે સંવેદનને રજૂ કરતા હોય છે. આ જગતમાં અનેક પ્રકારના સંઘર્ષો છે એમાં હાર્યા વગર સતત આગળ વધવાનું છે. સુખ અને દુઃખ તો એક સિક્કાની બે બાજુ છે. સુખમાં છકી નથી જવાનું ને દુઃખમાં તૂટી નથી જવાનું. આ દુનિયામાં એવો કોઈ મુગટ એટલે કે એવી જવાબદારી નથી કે જેમાં ભાર ના હોય. આનંદથી એ ભારને પણ વહન કરવાનો ભાવ આ મુક્તકમાં છે.

બરકત વીરાણી ‘બેફામ’

(જન્મ : 25-11-1923, મૃત્યુ : 02-01-1994)

‘બેફામ’નું મૂળ નામ બરકતઅલી ગુલામહુસેન વીરાણી હતું. તેઓ ભાવનગર જિલ્લાના ઘાંધળી ગામના વતની હતા. આકાશવાણી મુંબઈમાં એડિટર તરીકેની કામગીરી બાદ નિવૃત્ત થયા હતા. ‘માનસર ઘટા’ અને ‘ધ્યાસ’ એમના ગઝલ સંગ્રહો છે. એમની ‘આગ અને અજવાળા’ તથા ‘જીવતા સૂર’ વાર્તાઓ પ્રકાશિત થયેલી છે. ‘રસ સુગંધ ભાગ-1 અને ભાગ-2’ એમની નવલકથાઓ છે.

આ મુક્તકમાં કર્મનો મહિમા છે. માણસની સફળતા એની હાથની રેખાઓમાં નહિ પણ એની મહેનતમાં હોય છે. કોઈ ઈમારત બનાવતાં પહેલાં એનો નકશો બનાવવામાં આવે છે, પરંતુ નકશો એ ઈમારત નથી. એમ નસીબ એ જીવન નથી. જીવન તો માણસની મહેનત અને પ્રયત્નથી બને છે.

મુરલી ઠાકુર

(જન્મ : 1910, મૃત્યુ : 1975)

મુરલીધર રામચંદ્ર ઠાકુર સાબરકાંઠા જિલ્લાના ઉમેદગઢના વતની હતા. તેઓ ગુજરાતીના અધ્યાપક અને ત્યારબાદ આકાશવાણીમાં ગુજરાતી કાર્યક્રમોના નિર્માતા બન્યા હતા. ‘સફર અને બીજાંકાવ્યો’માં તેમનાં કાવ્યો સંગ્રહાયાં છે. ‘મેળો’ તેમનાં બાળગીતોનો સંગ્રહ છે. ‘પ્રેમલ જ્યોત’માં તેમની વાર્તાઓ ગ્રંથસ્થ થઈ છે. ‘ગાંધીવાણી’ નામે તેમનો અભ્યાસગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થયો છે.

અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ

(જન્મ : 11-11-1937, મૃત્યુ : 31-07-1981)

અનિરુદ્ધ લાલજીભાઈ બ્રહ્મભટ્ટનું વતન વીરમગામ પાસેનું દેત્રોજ છે. તેઓ અધ્યાપક તરીકે કાર્ય કરતા હતા.

કવિ, વિવેચક, વાર્તાકાર અને નિબંધકાર તરીકે તેઓ જાણીતા છે. ‘કિમપિ’ એમનો કાવ્યસંગ્રહ છે. ‘અજાણ્યું સ્ટેશન’ વાર્તાસંગ્રહ છે. ‘નામરૂપ’માં તેમના ચરિત્રનિબંધો છે. ‘ચલ મન વાટે-વાટે’ ના ચાર ભાગમાં તેમની નિબંધિકાઓ પ્રગટ થયેલી છે. ‘ઋષિવાણી’ નામના ગ્રંથમાં અધ્યાત્મ અને ચિંતન વિષયક લેખો છે.

બીજા હાઈકુમાં રાતનું ચિત્ર છે. દીપ હોલવવાથી અંધારું થશે એની ચિંતા છે પણ બારીમાં તો ચંદ્ર ખીલી ગયો છે એ દૃશ્ય આપણી નજર સામે ઊભું થાય છે. અંધકાર અને પ્રકાશની બે સ્થિતિ સરસ રીતે પ્રગટ થઈ છે.

દુહા એ મૂળ લોકસાહિત્યનું સ્વરૂપ છે. અત્યંત લાઘવથી કોઈ પ્રસંગ, ભાવ રજૂ થતો હોય છે. પ્રથમ દુહામાં ઉત્તમ વ્યક્તિ બનવું એ કેટલું અઘરું છે એ ભાવ જુદાં જુદાં ઉદાહરણો દ્વારા વ્યક્ત થયો છે. કુલદીપક થવું એટલે કે પોતાના કુળને ઉજાળવું કઠિન છે. દેશદીપક થવું એ તો દુર્લભ વાત છે. જ્યારે જગતના દીપક બનવું, આખા જગતને ઉજાળવું એ તો કોઈ ભગવાનનો અંશ હોય એ વ્યક્તિ જ કરી શકે.

બીજા દુહામાં કવિએ વર્ણવ્યું છે કે આદર અને સ્નેહ મહત્વના છે. તે જ સાચો સંબંધ છે આદર અને સ્નેહ વિનાના ઘરમાં સોનાનો વરસાદ થતો હોય તો પણ ત્યાં ન જવું જોઈએ.

દુહા

1. કુલદીપક થાવું કઠિન, દેશદીપક દુર્લભ,
જગદીપક જગદીશના, અંશી કોક અલભ્ય.
2. આવ નહીં, આદર નહીં, નહીં નયનમાં નેહ,
તે ઘર કદી ન જાઈએ, કંચન વરસે મેહ.

મુક્તક

1. ચેતજે જીતમાંય હાર ન હો,
સુખ એ દુઃખનો કોઈ પ્રકાર ન હો;
એવો કોઈ મુગટ બન્યો જ નથી,
જેનો માથે જરાય ભાર ન હો.

- રઈશ મણિયાર

2. સફળતા જિંદગીની હસ્તરેખામાં નથી હોતી,
ચણાયેલ ઈમારત એના નકશામાં નથી હોતી.

- બરકત વીરાણી 'બેફામ'

હાઈકુ

1. ખોરડું નાનું
સૂરજનો ઉજાસ
મોટું આંગણું

- મુરલી ઠાકુર

2. દીપ હોલવું,
થશે અંધારું ;અરે!
બારીમાં ચંદ્ર !

- અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ

શબ્દ-સમજૂતી

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

દુર્લભ-મુશ્કેલીથી મળે તેવું, દુષ્પ્રાપ્ય; અંશી-જેનો તે ચોક્કસ અંશ છે તેવું; મેહ-વરસાદ, મેઘ; જગત-વિશ્વ; મુગટ- તાજ(અહીં) સત્તા, જવાબદારી; ભાર-બોજ; આંગણ-ઘરના બારણા સામેની ખુલ્લી જગ્યા, ફળિયું

તળપદા શબ્દો

કો-કોઈક; નેહ-સ્નેહ; હોલાવું-હોલવવું

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

દુર્લભ×સુલભ; આદર×અનાદર

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરા(✓)ની નિશાની કરો :

(1) કવિ ક્યાં જવાની ના પાડે છે ?

(A) આવકાર મળે ત્યાં

(B) આદર મળે ત્યાં

(C) આંખોમાં સ્નેહ દેખાય ત્યાં

(D) આવકારો ન મળે ત્યાં

(2) શું બનવું દુર્લભ છે ?

(A) કુલદીપક

(B) દેશદીપક

(C) વીર

(D) મહાન

2. એક વાક્યમાં ઉત્તર આપો.

(1) કવિની દૃષ્ટિએ ભારવાળો મુગટ એટલે શું ?

3. બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર આપો.

(1) મુરલી ઠાકુરને આંગણું મોટું શા માટે લાગે છે?

4. સાત-આઠ લીટીમાં ઉત્તર આપો.

(1) પ્રથમ મુક્તકમાં કવિ કઈ વાતની ચેતવણી આપે છે? વિસ્તારથી સમજાવો.

(2) પંક્તિઓ સમજાવો.

“સફળતા જિંદગીની હસ્તરેખામાં નથી હોતી,

ચણાયેલ ઈમારત એના નકશામાં નથી હોતી.”

વિદ્યાર્થીની પ્રવૃત્તિ

વર્ગખંડમાં કે શનિવારના સંમેલનમાં દુહા ગાવાની સ્પર્ધા ગોઠવો.

હાઈકુનું બંધારણ શિક્ષક પાસેથી સમજીને હાઈકુ લખવા પ્રયત્ન કરો. ઓછામાં ઓછા પાંચ હાઈકુ લખો. જો શક્ય હોય તો હાઈકુના ભાવનું ચિત્ર દોરો.

સુવિચારોનો સંગ્રહ કરો અને દરરોજ શાળાના ભીંતપત્રમાં તે લખાય તેવું ગોઠવો.

ગુજરાતી-હિન્દી-સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી ભાષામાં લખાયેલાં મુક્તકો કંઠસ્થ કરી સંમેલનમાં તેની રજૂઆત કરો.

હાઈકુ અને મુક્તકોનો હસ્તલિખિત અંક તૈયાર કરો.

ભાષા અભિવ્યક્તિ

દુહાની લાક્ષણિકતા જ એ છે કે શબ્દો ઓછા હોય, છતાં વાત ચોટદાર હોય. બીજા દુહામાં 13 જેટલા શબ્દોના ઝૂમખામાં અહીં ત્રણ વખત ‘નહિ’ શબ્દનું પુનરાવર્તન થાય છે. ‘તે’ - સર્વનામ છે ‘કદી’ ક્રિયાવિશેષણ છે. પ્રથમ ચરણમાં ‘અ’ વર્ણના અને બીજા ચરણમાં ‘ન’ વર્ણના પુનરાવર્તનથી વર્ણાનુપ્રાસની ગૂંથણી થાય છે. આમ, અહીં ગાગરમાં સાગર સમાવાયો છે.

શિક્ષકની ભૂમિકા

દુહા :

દુહા ઓછામાં ઓછા શબ્દોમાં ઘણું કહેવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. બે લીટીના દુહામાં જીવનની સચ્ચાઈ કે જીવનોપયોગી વિચાર રજૂ થતા હોય છે.

કુળને તારનાર કે દેશનું નામ રોશન કરનાર વ્યક્તિ મળવી કઠિન અને દુર્લભ છે. પરંતુ સમગ્ર જગતને માર્ગ બતાવે તેવા તો ઈશ્વરના અંશ જ હોઈ શકે એવા અર્થમાં પ્રયોજાયેલા પ્રથમ દુહાને સમજાવવા આપણી આસપાસનાં વિખ્યાત હોય તેવાં ઉદાહરણ વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ રજૂ કરવાં.

આજના ઝડપી જમાનામાં માણસને સમય મળતો નથી. જીવનની ભાગદોડમાં માનવતા જાણે મરી પરવારી છે, પરિણામે મહેમાનો આવે તે પણ પોસાતું નથી અને પાલવતું પણ નથી. શહેરી જીવનની આ કરુણ વાસ્તવિકતા છે. ખરેખર તો અતિથિને પ્રેમ, આદર ન મળે તો તેવા ઘેર સોનાનો વરસાદ થતો હોય તો પણ જવું ના જોઈએ તેવો આ દુહાનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવો. અતિથિ સત્કારને લગતી બોધકથાઓ કહેવી. તેમજ કવિ દાદની ‘આવકારો મીઠો આપજે’ જેવી કાવ્યપંક્તિઓના સંદર્ભ આપી ‘અતિથિ દેવો ભવ’ની ભાવના બાળકોમાં વિકસે તેવી ચર્ચા કરવી.

મુક્તક :

મુક્તક એટલે મોતી. મોતીની જેમ મુક્તક પણ ઓછા શબ્દોનું (નાનું), ભાવની રીતે સુંદર અને વિચારની રીતે અમૂલ્ય(કિંમતી) હોય છે તેવી સમજ આપવી.

(1) જે વ્યક્તિ ટોચ પર પહોંચે છે, ઊંચાઈ, પદ કે ઉન્નતિ પામે છે તેની જવાબદારીઓ પણ વિશેષ હોય છે. કશુંક મેળવવા કશુંક ગુમાવવું પડતું હોય છે. કોઈપણ વસ્તુ એમ ને એમ નથી મળી જતી. જવાબદારીનો કાંટાળો તાજ ઘણીવાર ભારરૂપ પણ લાગતો હોય છે પરંતુ તે વાત પરસ્પરાવલંબી છે. તે વિચારને આ મુક્તકના માધ્યમથી સ્પષ્ટ કરવો અને વિદ્યાર્થીઓને જવાબદારી સ્વીકારવા તૈયાર કરવા.

(2) પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થ બેમાંથી કોણ ચઢિયાતું એવી ચર્ચા વારંવાર સાંભળવા મળતી હોય છે. આ મુક્તકમાં પુરુષાર્થને મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. સફળ વ્યક્તિઓ ખૂબ સંઘર્ષ પછી સફળતા પ્રાપ્ત કરે છે ! હસ્તરેખાને આધારે બેસી રહેવાથી સફળતા મળતી નથી તે વાત નકશામાં દર્શાવેલી ઈમારત સાથે સરખાવીને પ્રેરક રીતે રજૂ થઈ છે તે અંગેની ચર્ચા કરી વિદ્યાર્થીઓને પુરુષાર્થ કરવા માટે પ્રેરવા.

‘उद्यमेन हि सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः ।

न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः ॥’

જેવા સંસ્કૃત સુભાષિતનો સંદર્ભ આપવો.

હાઈકુ :

(1) કુદરતી તત્ત્વો કોઈ ભેદભાવ વિના સૌને વિપુલ માત્રામાં આપે છે હવા, સૂર્યપ્રકાશ, પાણી, વૃક્ષનો છાંયો, નદી-ઝરણાં-સરોવર, પર્વત સૌને સમાનભાવે સ્વીકારે છે.

ઘર ભલે નાનું હોય પણ સૂરજના ઉજાસે ઝળહળતું આંગણું ઘણું મોટું લાગે છે. વ્યક્તિનું ઘર નાનું હોઈ શકે પણ કુદરત વિશાળ હોય છે. આવા એકાધિક અર્થો વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી મેળવવા અને કાવ્યાનંદ તરફ વાળવા.

(2) ઈશ્વર ક્યારેય બધા રસ્તા બંધ કરતો નથી. દાંત આપનાર ચાવણું પણ આપતો હોય છે. એક રસ્તો બંધ થાય તો બીજો રસ્તો તે ખોલી આપે જ છે તેથી મનુષ્યે નિરાશ થવાને બદલે રસ્તો શોધવા પ્રયત્ન કરવો. દીપ હોલવાતાં અંધારું થશે પણ ચંદ્રનો પ્રકાશ બારી વાટે ઘરમાં પ્રકાશ પાથરવા તૈયાર છે. આપણે બારી ખોલવાની જરૂર છે. આવા અર્થો વિશે વિદ્યાર્થીઓ સાથે ચર્ચા કરવી.

•

જોરાવરસિંહ જાદવ

(જન્મ : 10-02-1940)

જોરાવરસિંહ દાનુભા જાદવ ધંધુકા તાલુકાના આકરુ ગામના વતની છે. સહકારી સંસ્થામાંથી અધિકારી તરીકે નિવૃત્ત થઈ અમદાવાદમાં રહે છે. તેમણે લોકસાહિત્યનાં વિવિધ સ્વરૂપોમાં કાર્ય કરેલું છે, સંપાદન કરેલું છે. ‘મરદ કસુંબલ રંગ યડે’, ‘આપણા કસબીઓ’, ‘મરદાઈ માથા સાટે’ અને ‘લોકજીવનનાં મોતી’, ‘લોકસંસ્કૃતિમાં પશુઓ’, એમના લોકકથા અને લોકજીવનને સ્પર્શતા ગ્રંથો છે. વિચરતી જાતિની લોકકથાઓને તેમણે વાચા આપી છે. તેમને વિવિધ પુરસ્કારો મળ્યા છે.

આ લોકકથામાં આંબા પટેલનો અશ્વશોખ અને અશ્વ પ્રત્યેના સંતાન જેવા વાત્સલ્યનું આલેખન થયું છે. સાથે સાથે જાતવાન ઘોડીની વફાદારી અને સ્વામીભક્તિ પણ નિરૂપાઈ છે. સૌરાષ્ટ્રની તળપદ બોલીનું જોમ અને માધુર્ય, પ્રેમભર્યું જીવન પણ આ લોકકથામાં સજીવ થઈ ઊઠ્યું છે. માનવ અને પ્રાણીની પરસ્પરની પ્રીતને આ કથા આકર્ષક ઉઠાવ આપે છે.

પચાસેક વરસ મોર્યની આ વાત છે. એ વખતે ગોહિલવાડની ધરતી માથે આવેલા વાવડી ગામના આંબા વાછાણી(પટેલ)નું ખોરડું મલક આખામાં જાણીતું હતું. ગામ અને પરગામના સંધાય માનવી આંબા વાછાણીને આંબા અદા (દાદા) ના નામથી બકોરતા. આંબા પટેલ સમજણા થયા ત્યારથી એમને ઘોડાનો જબરો શોખ વળગેલો.

આંબા પટેલ ઉંમરલાયક થયા અને ઘરનો કારભાર એમના હાથમાં આવ્યો ત્યારે બાબરા જઈને ઢેલ(ઘોડીની જાત)ની અસલ ઓલાદની છ મહિનાની વછેરી મૂલવી લાવ્યા. આરસમાંથી કંડારી કાઢી હોય એવી વછેરીનો જોટો ગોહિલવાડ પંથકમાં જડવો ભારે મુશ્કેલ હતો. રૂપાળી વછેરીના ચારેય પગ ને કપાળ ધોળેલાં હતાં. કાનની ટીસિયું બેવડ વળી જતી હતી. વછેરી જ્યારે ચમકતી ચાલે ગામ સોંસરવી નીકળતી ત્યારે ગામ-લોકો ફાટી આંખે નીરખી રહેતા. કેટલાક તો કહેતા ખરા : ‘માળો આંબો પટેલ વછેરી ગોતી લાવ્યો છે ને કંઈ !’

વછેરી જ્યારથી ઘેર આવી ત્યારથી આંબા પટેલે એનું જીવની જેમ જતન કરવા માંડ્યું. વછેરીને દૂધ પાવા ભરવાડની ઝોકમાંથી બે બકરિયું લાવીને ઘર-આંગણે બાંધી દીધી, ને સવાર-સાંજ બેય બકરિયું દોહીને એનું દૂધ પાવા માંડ્યું. પંડયના દીકરા ઘોડે વછેરીની માવજત થતી હોવાથી વછેરી દીએ નો વધે એટલી રાતે ને રાતે નો વધે એટલી દીએ ઝપાટા મોઢે વધ્યે ચડી. બીજું વરસ બેઠું ત્યાં તો વછેરીએ ચડવ થઈ જાય એટલું કાઠું કાઢ્યું. બરાબર ત્રીજા વરસે વછેરી ચડવ થઈ ગઈ. આંબા પટેલ ખાંતે-ખાંતે એને રેવાળ શીખવી. અસલ ઓલાદની વછેરી તો માના કોઠામાંથી જ સંધુચ શીખીને અવતરતી હોય છે. રેવાળ તો બસ એના બાપની જ. માથે બેઠેલો અસવાર હાથમાં દૂધની ટબૂડી લઈને મોટી રેવાળમાં પાંચ ગાઉની ભોં વઘ્યો જાય તો દૂધનું ટીપુંય હેઠું નો પડવા દે.

એક દિવસ આંબા પટેલના મામાએ માણસ મોકલીને સંધેવો કહેરાવ્યો :

“ભાણેજને માલૂમ થાય કે જે કામ કરતા હોય ઈ પડતા મૂકીને મણાર(ગામ) આવીને રોટલા શિરાવજો.”

મામાનો સંધેવો સાંભળીને આંબા પટેલને સારાં-મોળાં ઓહાણ(વિચારો) આવવા માંડ્યાં :

“કોઈ દી નઈ ને મામાએ આજ આવા વાવડ કેમ કેવરાવ્યા હશે? નક્કી કંઈ નવા-જૂની થઈ હશે, નકર મામા કામ પડતું મૂકીને આવવાના સમાચાર મોકલે નૈ.”

આંબા પટેલે આવનાર માણસને, ફેરવી-ફેરવીને એકની એક વાત અનેક વાર પૂછી જોઈ, પણ આગંતુકે પેટ દીધું નૈ.

ત્યારે આંબા પટેલે ઢાળિયામાંથી ઢેલને છોડીને ફળિયામાં આવી સાદ દીધો :

“ગણેશની બા, હાંભળો છો કે? મામાએ અબઘડીએ મણાર તેડાવ્યો છે, એટલે જાઉં છું. કાલ્યનું વાળું ઘર્યે આવીને કરીશ. પણ કંઈ કામ જોગ રાત-વરત રોકાવાનું થાય તો ચંત્યા કરીને વાંહે માણહ નો ધોડાવતા”.

આંબા પટેલનાં ઘરવાળાં સડપ લઈને ઘોડીનું ચોકડું ઝાલી આડાં ફરી વળ્યાં અને બોલ્યાં :

“અટાણે અહૂરવેળાએ જવા નીકળ્યા છો, પણ મારું મન પાછું પડે છે. ભલા થઈને હવારે મોહૂંઝણામાં જાવ તો ? એક રાતમાં શું ખાટું-મોળું થઈ જવાનું છે? આડી શેતરુંજી નદી પડી છે. સોમાહાનો દી છે ને પાણીબાણી આયું હશે તો તમને હુરમત કર્યા વન્યા નૈ રો ને અમને ઉપાધિનો પાર કરાવી મૂકશો.”

“અરે ઈ શું બોલ્યાં ? પટલાણીની દીકરી થૈને મને મોળું ઓહાણ આલો છો? શેતરુંજી જેવી સાત નદિયું આડી કેમ નથી પડી? ઢેલ જેવી જાતવાન ઘોડી રાંગમાં રમતી હોય પછી ચંત્યા શાની? મામા જેવા લાખ રૂપિયાના માણહનો હંધેવો આવે ને હું નો જાવ તો મારો ભરુંહો કુણ કરે? મલક કોક દીયે ટોણો મારે કે આંબા પટેલ બિકાળવા છે એટલે રાત-વરતના પરગામ જાતા નથી.”

એમ કહેતાં આંબા પટેલે કેડય બાંધી, કળશો ભરીને પાણી પીધું, નેં પછી ઢેલ માથે સવાર થયા. ફંઅડક, દૂફડક, ફંઅડક, દૂફડક કરતી ઢેલ મણાર ગામને મારગે વીજળીના સળાવાની જેમ વહેતી થઈ. તળાજા થાતીક ને દસેક ગાઉનો પંથ કાપીને મધરાતનો ગજર ભાંગતાં મોર્ય મામાની ડેલી આગળ આવીને હમચી ખૂંદવા માંડી. મેડી માથે મઝરો-મઝરો દીવડો બળતો હતો, મામા બારીએ બેહીને ભાણેજના આવવાની વાટ જોતા હતા.- ત્યાં આંબા પટેલે અવાજ દીધો :

“ઓ મામા, રામ.....રામ,.....આવી પોગ્યો છું.”

“એ રામ રામ, ભાણેજ, રામ રામ ! આવી પોગ્યો કે?”

“શું થાય મામા ? મારા જીવની તો તમને ખબર્ય છે ને કે મામાનો હંધેવો આવે એટલે ભર્યું ભાણું આયું હડસેલીને હાલી નીકળું ઈમાંનો માણહ છું. મનમાં ભાતભાતના વિચાર હડિયાપાટી લેવા માંડે પછી હાથ ઝાલ્યો રે’ ખરો ?”

મામા હડી કાઢીને મેડીએથી હેઠા ઊતર્યા. ખડકી ઉઘાડીને ભાણેજને બાથમાં ઘાલીને ભેટી પડ્યા, અને ઘોડીને અંદર દોરી લાવ્યા-ત્યાં મામા ઓરડામાંથી બહાર નીકળીને ઓસરીએ આવ્યાં ને પૂછ્યું :

“ભાણા ભૈ, ઘરે હંધાય છે તો હાજાં નરવાંને ?”

“ભગવાનની દયાથી હંધાય લીલાલહેર કરે છે. ?”

“બળદને વચ્ચે ગાડાનું પૈડું અડી ગ્યું તું ને ?”

“બળદેય, મામા, હવે હાજો-નરવો થૈ ગ્યો સે, પનરક દી પગ નો માંડયો ને અનરવો રિયો, પણ ભાયા ભરવાડનાં ઓહડિયાંએ ભારે કાહરી કરી. અટાણે તો ચારે પગે ધોડતો થૈ ગ્યો સે.”

મામાએ ભાણેજના હાથમાંથી ઘોડી દોરી લીધી ને ઢાળિયામાં લઈ ગયા. દળી, તંગ ને પેંગડાં ઉતારીને ગમાણમાં મૂક્યાં. ઘરમાં જઈને સૂંડલો ભરીને બાજરો લાવ્યા ને ઘોડીને જોગણ મૂકીને ઓસરીએ આવ્યા. મામાએ તૈયાર રાખેલાં વાળુ કાઢ્યાં. સુખદુઃખ ને વહેવારની વાતું કરતાં કરતાં મામા-ભાણેજ મોડી રાતે ચળું કરીને ઊભા થયા. મેડીએ ખાટલા ઢાળીને બેય સૂતા ત્યારે મામાએ પોતાની જુવાન દીકરીના સંબંધ બારામાં ભાણેજને ભલામણ કરીને મનનો ભાર હળવો કર્યો.

બીજે દી રોટલા શિરાવીને ભાણેજ વાવડીએ જવા સાબદા થયા ત્યારે મામા-મામાએ બે દી રોકાઈ જવા ખૂબ તાણ કરી. પણ ભાણેજ ધરાહાર એકના બે ન થયા, એટલે કચવાતા હૈયે બેય જણાંએ આંબા પટેલને રજા આપી. મામા પાદર સુધી વળાવવા આવ્યા ને રામરામ કરી બેય છૂટા પડ્યા. આંબા પટેલે વાવડીના મારગે ઘોડી રમતી મૂકી. બેએક ગાઉ કાપ્યા ત્યાં

ઓતરાદી કોર્યથી કાળો ડિબાંગ મેહુલો ચડી આવ્યો. ડોકના ત્રણ-ત્રણ કટકા કરીને ‘મેઆઉ’, ‘મેઆઉ’ કરતા મોરલા ગહેંકી ઊઠ્યા. પહાડોએ પડવા દીધા. આકાશમાં કાળાંબંદ વાદળાં હડિયાપાટી લેવા માંડ્યાં, પળાક....ધબાક પળાક....ધબાક વીજળી થવા માંડી.

ત્યાં તો ત્રમઝટ તડડડ, ત્રમઝટ તડડડ, હૂડૂડૂ હમમમ.....ગર્જના કરતો મેહુલો સાંબેલાની ધારે ધરતી માથે મંડાણો.

મારગ માથે પચરક-પચરક ગદરો ખૂંદતી આંબા પટેલની ઘોડી વહી જાય છે. એવામાં તળાજાનો ડુંગર દેખાણો ને પટેલ શેતરુંજીને કાંઠે આવીને ઊભા. ઉપરવાસ ભારે વરસાદને કારણે શેતરુંજીમાં ઘોડાપૂર બઘડાટી બોલાવે છે. આઈ શેતલ જાણે માથાના વાળ છુટ્ટા મેલીને રમણે ના ચડી હોય એમ એનાં પાણી ઘુઘવાટા મારે છે ! બેય કાંઠે પચાસ પચાસ માણસ પૂર ઊતરવાની રાહ જોતું બેઠું છે. આંબા પટેલને આંખની ઓળખાણવાળા બે પાંચ આદમીએ આવીને રામ-રામ કર્યા.

શેતરુંજીમાં પાણીના લોઢે ઊછળતા જોઈને આંબા પટેલ ઘડીભર મૂંઝવણના વમળમાં ફસાયા :

“મારી બેટી, ભૂંડી કરી! વાવડી પોગાય ઈમ નથી ને મણાર પાછા ફરાય ઈમ નથી. ઘરે સંધાય મારી મે’ ઘોડયે વાટ જોઈને અર્ધાઅર્ધા થઈ જશે. આજ ઘરે પોગ્યા વિના તો છૂટકો જ નથી.” એમ વિચારીને આંબા પટેલે કેડય બાંધીને ઘોડીનું ચોકડું ડોંશીને જેવી એડી મારી એવી જ ઘોડી છલાંગ દેતીક ને શેતરુંજીમાં ખાબકી, સમુદ્રમાં પથ્થરની શિલા પડે એમ. કાંઠે બેઠેલાં સંધાય આદમી અરેકારો કરતા ઊભા થઈ ગયા. સૌના મોંમાંથી એક જ વેણું સરીને બહાર પડ્યું કે, ‘માળો ભારે છાતીસલો આદમી...!’

શેતરુંજીના ભારે પૂરમાં ઘોડી હૂબડક ફડાક, હૂબડક ફડાક કરતી પાણી કાપી રહી છે. પાણીનાં મોજાં ઘોડીને દડાની જેમ ઉછળે છે. કાંઠે ઊભેલા સૌ એ જાય....એ જાય કરે છે. ઘોડી તો પગના સેલારાથી નદીનો પટ કાપી રહી છે. આંબા પટેલને ઘડીભર તો થયું કે ‘મારું બેટું, તાણ ભારે છે. આવા તાણમાં ઘોડી બાપડી તાકાતેય કેટલી કરે? મેં પૂરમાં પડવાની છોકરમત ન કરી હોત તો ઠીક થાત.’ જેમતેમ કરતી ઘોડી કાંઠા ટૂંકડી પહોંચીને હડફ કરતી સતલાંગ મારીને કાંઠે જઈ પડી. ત્યાં જાતવાન ઘોડી કળી ગઈ કે પોતાનો ધણી પાણીમાં રહી ગયો છે. નસકોરાં ફુલાવતી ઘોડી ઘડીયે થોભ્યા વિના પાણીમાં ખાબકીને ધણીની ગોત્યે નીકળી. આંબા પટેલ પાણીના વહેણમાં તણાતા હતા. તરવાની કાહરી ફાવતી નહોતી. તેઓ હરેરી ગયા હતા. ત્યાં સડ સડ કરતી ઘોડી આંબા પટેલ ટૂંકડી જઈ પહોંચી. ઘોડીને જોતાં જ આંબા પટેલ સઘળી તાકાત ભેગી કરીને “બાપ ઢેલ, તું આવી કે ?” કહેતા એને ગળે વળગી ગયા. ચતુર ઘોડીએ પાણીમાં પંથ કાપવા માંડ્યો. પાણીના વહેણમાં ફંગોળાતી-ફંગોળાતી ઘોડી મહામુસીબતે કાંઠે આવી.

“બાપ ઢેલ, તેં આજ જીવતરનાં દાન દીધાં છે.” કહેતાં આંબા પટેલની આંખ્યુમાંથી ડબક-ડબક દેતાં બોર આંસુ સરી પડ્યાં. તેમણે કયાંય સુધી ઘોડીના વાંસા પર હાથ ફેરવ્યા કર્યો.

આંબા પટેલ જ્યારે વાવડીના પાદરમાં પોગ્યા ત્યારે ઠાકર મંદિરની ઝાલર બજી રહી હતી. ઘોડી માથેથી ઊતરીને પટેલ ઠાકર મહારાજને બે હાથ જોડીને પગે લાગ્યા :

“કાળિયા ઠાકર ! તારી દયાથી આજ ઘોડીએ મારો જીવ બચાવ્યો છે ને હું હેમખેમ ઘર્યે પોગ્યો છું. તારો ગણ કેમ કરીને ભુલાય ? ”

ઘેર આવીને આંબા પટેલે ઘરવાળાંને સઘળી વીતકકથા વર્ણવી ત્યારે પટલાણી બોલ્યાં: “આ ઘોડીએ તો મારો ચૂડલો અમર રાખ્યો છે. ખમ્મા બાપ ઢેલ! તારો ગણ જિંદગી લગી શેં ભુલાશે ?”

એમ કહેતાં પટલાણીએ રહોડામાંથી ઘીનો ઘાડવો લાવીને આંબા પટેલ કને મૂક્યો ને બોલ્યાં:

“બાપડી ઢેલ, પાણીમાં બહુ મઉ થઈ હશે. ઈ ને ઘી પાવ ત્યાં લગણ હું કોઠીમાંથી ગોળની ભેલી કાઢી લાવું છું.”

(‘લોકસાહિત્યની અશ્વકથાઓ’માંથી)

માવજત-સંભાળ; આગંતુક-આવી ચડેલું; ઓલાદ-સંતાન(અહીં) જાત; છાતીસલો-હિંમતવાળો; ગોહિલવાડ- કાઠિયાવાડનો ભાવનગર રાજ્યનો ભાગ; ઝોક-નેસડાનો ઢોર બેસતાં હોય તે ભાગ, ઘેટાં-બકરાંનો વાડો; અહૂરવેળા-કસમય, અસૂરવેળા; ગજર ભાંગવો-એક પ્રહર પૂરો થવો; મઝરો મઝરો- ઝાંખો ઝાંખો; હુમચી ખૂંદવી-(અહીં) ઘોડી તાનમાં આવી ઊછળકૂદ કરે તે; અનરવો-માંદો; હડિયાપાટી-દોડાદોડી, દોડધામ કરવી; ગદરો-ગારો, કાદવ; ધરાહાર-ધરાર, બિલકુલ; બગદાટી- ધબધબાટી; કાહરી ફાવવી-પ્રયત્ન સફળ થવો; હરેરી જવું-નાહિંમત થવું

તળપદા શબ્દો

ખોરડું-માટીની ભીંત કે ગારવાળું નાનું મકાન; સંધાય-બધાં, સૌ; બકોરવું-બોલાવવું; મૂલવવું-કિંમત આંકવી; જડવું-હાથ લાગવું, મળી આવવું; રેવાળ-ઊછળે નહિ છતાં વેગવાળી એવી ઘોડાની ચાલ; ભોં-ભોંય; સંધેવો- સંદેશો; ઓહાણ-ખ્યાલ, યાદી; વાવડ-સમાચાર, સગડ; વાળું-સાંજ પછીનું ભોજન; ચંત્યા-ચિંતા, ફિકર; વાંહે-પાછળ; સડપ-ઝડપથી, એકદમ; હવારે- સવારે; મોહુંઝણું-પરોઢિયાનો સમય; સોમાહું-ચોમાસું, વરસાદના દિવસો; ભરૂહો-ભરોસો; બિકાળવા-બીક લગાડે તેવાં (અહીં)બીકણ; લગણ-લગી; ઘોડયે-ની જેમ; સળાવો-(વીજળીનો)ચમકારો; મઉ થઈ જવું-ભૂખથી ટળવળતું (અહીં)ખૂબ ભૂખ લાગવી; ગણ-ગુણ

રૂઢિપ્રયોગ

સોંસરવું નીકળવું-મુશ્કેલીમાંથી સફળ રીતે બહાર આવવું; આંખો ફાટી જવી-આશ્ચર્યચકિત થઈ જવું; પેટ દેવું-મનની વાત કહેવી; હડી કાઢવી-દોટ મૂકવી; એકના બે ન થવું-વાત પર મક્કમ રહેવું; બે ઘોડે વાટ જોવી-આતુરતાથી રાહ જોવી; જીવતરનાં દાન દેવાં-કુરબાન થઈ જવું; મોળું ઓહાણ આપવું-માણસ નાહિંમત બને, ઢીલો પડે એવું કહેવું; અર્ધાઅર્ધા થવું- ચિંતાતુર થવું; એકના બે ન થવું-મક્કમ રહેવું; ખાટુંમોળું થવું-બગડી જવું

શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ

દળી-ઘોડાના સવારને બેસવા માટે ઘોડાની પીઠ પર રાખવાનું રૂ કે ઊનનું આસન; તંગ-ઘોડાના પેટ ફરતો તાણીને બાંધેલો પટ્ટો; પેંગડું-ઘોડેસવાર જેમાં પગ રાખે છે તે કડું; ગમાણ્ય-ગમાણ, ઢોરની નીરણ માટે આડું લાકડું રાખી કરેલી જગા; જોગાણ-ઘોડા, બળદ વગેરેને ખાવા માટે અપાતું અનાજ

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરા(✓)ની નિશાની કરો :

(1) આંબા પટેલની ઘોડીની ચાલ કેવી હતી ?

(A) ખદડ

(B) રેવાળ

(C) ઉભડક

(D) ઠેકતી

(2) 'ઢેલ જેવી જાતવાન ઘોડી રાંગમાં રમતી હોય પછી ચંત્યા શાની ?' આ વાક્ય કોણ બોલે છે?

(A) ગામ લોકો

(B) મામા

(C) ગણેશની બા

(D) આંબા પટેલ

2. એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર આપો.

(1) 'પટલાણીની દીકરી થૈ ને મને મોળું ઓહાણ આલો છો?'- આ વાત આંબા પટેલ કોને કહે છે?

(2) 'શેત્રુંજી જેવી સાત નદિયું આડી ચમ નથી પડી?'- આ વાક્ય કોણ બોલે છે?

3. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર આપો.

(1) આંબા પટેલને મણાર શા માટે જવું પડ્યું ?

(2) પૂરમાં ડૂબતા આંબા પટેલને કેવી રીતે જીવનદાન મળ્યું ?

4. નીચેના પ્રશ્નનો સાત-આઠ લીટીમાં જવાબ આપો.

(1) ઢેલ ઘોડીની વફાદારી અને ખાનદાની વિગતે વર્ણવો.

વિદ્યાર્થીની પ્રવૃત્તિ

- અન્ય પ્રાણીકથાઓ શોધો. તે વાંચીને તેની ખૂબીઓ વર્ગખંડમાં મૌખિક રીતે રજૂ કરો.
- શિક્ષકની મદદથી આ લોકકથાનું નાટ્યરૂપાંતર તૈયાર કરો અને શાળામાં ભજવો.
- લોકકથા રજૂ કરતા હોય તેવા કલાકારને વાર્ષિકદિનમાં બોલાવીને તેમની પાસેથી લોકકથા સાંભળો.

ભાષા અભિવ્યક્તિ

વર્ષાઋતુ વિશે તમે અનેક વખત નિબંધ લખ્યો હશે. તમારા એ વર્ણનથી અલગ પડે એવું સરસ વર્ણન લેખકે અહીં કર્યું છે તે તપાસો અને લેખકના આ વર્ણનમાં કઈ કઈ બાબતો અલગ અને વિશિષ્ટ છે તે તારવતાં શીખો.

“ઓતરાદી કોર્યથી કાળો ડિબાંગ મેહુલો ચડી આવ્યો. ડોકના ત્રણ-ત્રણ કટકા કરીને ‘મેઆઉ’, ‘મેઆઉ’ કરતા મોરલા ગહેડી ઊઠ્યા. પહાડોએ પડઘા દીધા. આકાશમાં કાળાંભઠ વાદળાં હડિયાપાટી લેવા માંડ્યાં, પળાક.....ધબાક..... પળાક.....ધબાક.....વીજળી થવા માંડી.....ત્રમઝટ તડડડ, ત્રમઝટ તડડડ, હૂડૂડૂ હમમમ.....ગર્જના કરતો મેહુલો સાંબેલાની ધારે ધરતી માથે મંડાણો. આ વર્ણનમાં મેહુલાનો ટહુકાર પણ અને મેઘની ધારાનો અવાજ પણ વર્ણવાયો છે. કાળો ડિબાંગ અને ‘કાળાંભઠ’જેવાં વિશેષણો ચિત્રો સર્જે છે. વળી હડિયાપાટી લેવી, સાંબેલા ધારે પડવું જેવા રૂઢિપ્રયોગો પણ છે જેણે વર્ણનને સબળ બનાવ્યું છે. અહીં તળપદા શબ્દો દ્વારા સૌરાષ્ટ્રની બોલીની મીઠાશ અને એ દ્વારા ઊભું થતું વાતાવરણ ધ્યાન ખેંચે એવું ભર્યું-ભર્યું અને રસપૂર્ણ બન્યું છે. જુઓ... મોર્ય, સંધાય, સંધેવો, ઓહાણ, ચંત્યા, વાંકે, પનરક દી, આવા અન્ય શબ્દોની નોંધ કરો.

શિક્ષકની ભૂમિકા

માણસો કરતાં પણ પશુ વધુ વફાદાર નીવડ્યું હોય તેવા અનેક પ્રસંગો નોંધાયા છે. શ્વાન, ઘોડા, હાથી, નોળિયો, બાજપક્ષી વગેરેની સ્વામીભક્તિ વિશે અનેક વાર્તાઓ અને પ્રસંગો પ્રચલિત છે. તેની પૂર્વભૂમિકા બાંધવી.

પ્રસ્તુત કૃતિમાં આંબા પટેલનો અશ્વપ્રેમ અને તેના ઉપરનો વિશ્વાસ નોંધનીય છે. તો સામે ઘોડી પણ પોતાની જાત પર ખેલી જીવના જોખમે પોતાના માલિકને નદીના પૂરમાંથી હેમખેમ બહાર કાઢે છે તે સંબંધ અંગે વિસ્તૃત ચર્ચા કરવી.

જાતવંત ઘોડીની માવજત, સંતાન જેવો અનર્ગળ પ્રેમ અને તેના પર મૂકેલો વિશ્વાસ વાર્તાને અંતે કેવો રંગ લાવે છે તેની સમજ આપવી. લોકબોલીના ઉચિત ઉપયોગ અંગે પણ વિદ્યાર્થીઓનું ધ્યાન દોરવું.

ઘોડી ને ઘોડેસવાર- ઝવેરચંદ મેઘાણી

જુમો ભિસ્તી- ધૂમકેતુ

પિથુભાનો રેલ્લો - રઘુવીર ચૌધરી(નવલકથાખંડ)

ઉપર્યુક્ત વાર્તાઓનું વર્ગખંડમાં વાચન કરવું અને મનુષ્ય-પશુ પ્રેમની ચર્ચા કરવી.

●

એકમ-5 લેખન કૌશલ

ભાષાસજ્જતા કેળવવી એટલે યોગ્ય અભિવ્યક્તિક્ષમતા કેળવવી તે. કઈ ભાષામાં તમારી કેટલી હથોટી કેળવાઈ છે, તે પ્રશ્નોત્તર કરતાં લેખનવિભાગમાં વધુ જોઈ શકાય. તમે જ્યારે નિબંધ લખો છો ત્યારે તમારા વિચાર કે અનુભૂતિને તમે અન્ય વાચક સુધી યોગ્ય રીતે પહોંચી શકે તે રીતે મૂકી શકો છો કે કેમ, તેનો ખ્યાલ આવે છે. અહીં તમારા વિચારોને તમે તર્કબદ્ધ ક્રમમાં સચોટ અને ચુસ્ત રીતે મૂકી શકો તેવી સજ્જતા અપેક્ષિત છે. તો અહેવાલલેખનમાં તમે ઘટના કે કાર્યક્રમનો, તમારી અંગત અનુભૂતિને વચ્ચે લાવ્યા વિના, યથાતથ ચિતાર આપતાં શીખો છો. અર્થવિસ્તાર અને સંક્ષેપીકરણ તમારી કલમની સજ્જતાનું સ્તર કેળવે છે. અર્થવિસ્તારમાં તમે એક બુંદ જેવા વિચારને સાગરની જેમ વિસ્તારતાં શીખો તેનું મહત્ત્વ છે. તમે ચિંતનાત્મક અભિગમ અને સહજ વહેતી પ્રવાહી ભાષામાં એ વિચારને ખોલવાની અને આલેખવાની કેળવણી મેળવો છો. તો સંક્ષેપીકરણ તેનાથી તદ્દન વિપરીત દિશામાં લઈ જાય છે. વિસ્તારથી કહેવાયેલી વીગતનો મર્મ તમે પામી શક્યા છો કે કેમ તે સમજવાનું છે. એ મર્મને ઓછા અને સચોટ શબ્દમાં તમે મૂકી શકો છો કે કેમ - તે શીખવાનું છે.

અર્થાત્, કોઈ પણ વિચાર કે વાતને ટૂંકામાં કહેવી કે વિસ્તારથી કહેવી, અંગત અનુભૂતિ સાથે સ્વૈરવિહાર સાથે આલેખવી કે તદ્દન પર રહીને માહિતીલક્ષી જ આલેખન કરવું - આ શીખવું તે લેખનકૌશલ. આ લેખન કૌશલના વિભાગમાં તમારી એ ભાષાસજ્જતાની કેળવણી અપેક્ષિત છે. ભાષાસજ્જતા કેળવવાય તે જ તમારો ખરો ભાષા-અભ્યાસ.

અર્થવિસ્તાર

કોઈ પંક્તિ કે ગદ્ય-ઉક્તિના વિચારને, અર્થને કે મર્મને ખોલીને, વિસ્તારીને વર્ણવવું તે અર્થવિસ્તાર અથવા વિચારવિસ્તાર. સાહિત્યમાં મુક્તક, સુભાષિત વગેરેમાં ઉત્તમ જીવનસત્ય વણાયેલું હોય છે. જ્યારે અર્થવિસ્તાર કરવામાં આવે છે ત્યારે મર્મરૂપ રહેલા વિચારને, અર્થને ખોલવામાં આવે છે. તેમાં અન્ય દૃષ્ટાંત, પંક્તિઓ વગેરે મદદરૂપ થાય છે.

તમે આ પહેલાં પણ અર્થવિસ્તાર કર્યા છે. તમને ખ્યાલ છે કે અર્થવિસ્તાર કરવા માટે સૌથી પહેલું પગથિયું છે - જે-તે પંક્તિના શબ્દો સમજાવા - તે. કારણકે પંક્તિ જ ન સમજાય તો? આ માટે સતત વાચન ઉપયોગી રહે છે. અર્થવિસ્તાર કરવા માટે -

- અપાયેલી પંક્તિને ધ્યાનપૂર્વક વાંચો. બે વાર - ત્રણ વાર વાંચો.
- તેના બધા શબ્દોનો અર્થ સમજો. શક્ય છે કે એકાદ શબ્દ ન સમજાય, પણ જો એને અવગણીને ચાલો અને એ જ શબ્દ પંક્તિને ખોલવાની ચાવી હોય તો મર્મ નહીં પકડાય. આ સંજોગોમાં પંક્તિમાં રહેલા સંદર્ભને ઉકેલવાની કોશિશ કરો.
- પંક્તિના વિચારને સમજ્યા બાદ એ અર્થને ખોલવામાં મદદરૂપ થાય તેવા દૃષ્ટાંતો, પ્રસંગો વિચારો, અન્ય પંક્તિઓ યાદ કરો. અને પંક્તિના મૂળ અર્થની નજીક હોય તો તેવી, મર્મને ઉપયોગી નીવડે તેવી વીગતોનો ઉપયોગ કરીને વિચારનો વિસ્તાર કરો.
- અન્ય દૃષ્ટાંતો કે પંક્તિઓ ટાંકતી વખતે ધ્યાનમાં રાખવું જરૂરી છે કે મૂળ પંક્તિના મર્મથી વિષયાંતર ન થઈ જાય. અથવા પંક્તિઓનો અતિરેક ન થાય.
- સુંદર રીતે અર્થવિસ્તાર કરવાની ક્ષમતા કેળવવાનો ઉત્તમ ઉપાય છે: વાચન. લેખનની ગુણવત્તા સતત વાચનથી વધે છે.

પંક્તિવાચનનો મહાવરો પણ અર્થવિસ્તાર કરવામાં મદદરૂપ થઈ શકે. નીચે આવી કેટલીક પંક્તિઓ આપી છે, જેમાં જીવનનું રહસ્ય કે જીવનનું કોઈ સનાતન સત્ય વણાયેલું છે. તમે આ અને આવી પંક્તિઓ વાંચજો. જેથી તમે આવા શબ્દોથી પરિચિત થઈ શકો. એટલું જ નહીં, સમાન અર્થ ધરાવતી પંક્તિઓનું જૂથ પણ કરી શકો કે જેથી કોઈ અર્થવિસ્તાર કરતી વખતે તે મદદરૂપ નીવડી શકે.

1. અમને નાંખો જિંદગીની આગમાં,
આગને પણ ફેરવીશું બાગમાં.
2. આજ કરશું, કાલ કરશું, લંબાવો નહિ દહાડા,
વિચાર કરતાં વિધ્નો, વચમાં આવે આડાં.
3. આવ નહીં, આદર નહીં, નહીં નયનોમાં નેહ;
તે ઘર કદી ન જઈએ, કંચન વરસે મેહ.
4. આળસ એ તો જીવતા માણસની કબર છે.
5. ઊંચી નીચી ફર્યા કરે જીવનની ઘટમાળ,
ભરતી એની ઓટ છે, ઓટ પછી જુવાળ.
6. કડવા હોય લીમડા, પણ શીતલ તેની છાંય,
બાંધવ હોય અબોલડા, તોય પોતાની બાંય.
7. કદમ અસ્થિર હો એને કદી રસ્તો નથી જડતો,
અડગ મનના મુસાફરને હિમાલય પણ નથી નડતો.
8. કે હીન જન્મે નવ હીન માનવ,
કે હીન કર્મે કરી હીન માનવ.
9. ઘટમાં ઘોડા થનગને, આતમ વીંઝે પાંખ,
અણદીકેલી ભોમ પર, યૌવન મોડે આંખ.
10. ત્રણ વાનાં મુજને મળ્યાં; હૈયું, મસ્તક, હાથ,
બહુ દઈ દીધું નાથ, જા, ચોથું નથી માંગવું.
11. નિશાન ચૂક માફ, નહિ માફ નીચું નિશાન.
12. સફળતા જિંદગીની હસ્તરેખામાં નથી હોતી;
ચણાયેલી ઈમારત તેના નકશામાં નથી હોતી !

અહેવાલલેખન

અહેવાલ એટલે વૃત્તાંત, નિવેદન. કોઈ પ્રસંગ, ઘટના કે કાર્યક્રમની હકીકત જણાવવી, તેનું વર્ણન કરવું. અહેવાલ વાંચવાથી સંસ્થાને અથવા અન્ય લોકોને જે - તે કાર્યક્રમ, પ્રસંગ કે ઘટના વિશેની સાચી અને મહત્વની વીગતો મળી શકે. આ અહેવાલ કેવી રીતે લખાય તે સમજીએ.

- અહેવાલ સંપૂર્ણપણે તટસ્થ આલેખન હોય છે. તેમાં અહેવાલ લખનારના દૃષ્ટિકોણ, અભિપ્રાય કે મંતવ્યને કોઈ અવકાશ હોતો નથી.
- અહેવાલમાં કાર્યક્રમ, પ્રસંગ કે ઘટનાનું યથાતથ નિરૂપણ અપેક્ષિત છે.
- અહેવાલમાં વીગતોનું સચોટ અને ટૂંકું વર્ણન કરવામાં આવે છે.
- જે દિવસનો કાર્યક્રમ હોય તેનાં તારીખ, દિવસ અને સમયગાળો ચોકસાઈપૂર્વક નોંધવાં.
- પ્રસંગ, ઘટના કે કાર્યક્રમની વીગતોની ક્રમિક નોંધ લેવી.
- અગત્યની વીગતો ચૂકી ન જવાય તેની કાળજી રાખવી અનિવાર્ય છે.
- જે કોઈ મુખ્ય વક્તા હોય તેમના વ્યાખ્યાનમાં જણાવાયેલી મહત્વની, સારરૂપ વીગત અવતરણરૂપે લઈ શકાય.
- અહેવાલની ભાષા અન્ય સાહિત્યરૂપો કરતાં અલગ હોય છે, તે ખાસ ધ્યાન રાખવું.

- પરિચિત શબ્દો ધરાવતી સાદી અને સરળ ભાષા હોવી જોઈએ.
- આલંકારિક ભાષાનો ઉપયોગ ટાળવો જોઈએ.
- આવશ્યકતા અનુસાર બે કે ત્રણ ફકરામાં અહેવાલ સમાઈ જવો જોઈએ.
- બિનજરૂરી લંબાણ, પુનરાવર્તન અહેવાલને શિથિલ પાડી શકે.
- સામાન્ય રીતે અખબાર કે સામયિકમાં અહેવાલ પર હેડલાઈન હોય છે. પરંતુ અહીં તમારે સચોટ શીર્ષક પ્રયોજવું. તમારી શાળામાં કોઈ કાર્યક્રમ થાય કે તમે ક્યાંક મુલાકાતે ગયા હોવ તો તમે તેનો અહેવાલ લખી શકો.

નીચે કેટલાક કાર્યક્રમો કે પ્રસંગો આપ્યા છે. તમે તેની ક્રમિક વીગતો વિચારી શકો? તેને સરળ અને સચોટ ભાષામાં લખી શકો?

- તમે જોયેલા જીવલેણ અકસ્માતનો અહેવાલ લખો.
- તમારી સંસ્થાના નિવૃત્ત થતા શિક્ષક - અધ્યાપકના વિદાય સમારંભનો અહેવાલ લખો.
- તમારી શાળાએ જરૂરિયાતમંદ વિદ્યાર્થીઓ માટે શરૂ કરેલ પુસ્તકબેન્કના ઉદ્ઘાટનપ્રસંગનો અહેવાલ લખો.
- તમારી સંસ્થામાં યોજાયેલ ‘સ્વચ્છતા અભિયાન’નો અહેવાલ આપો.
- તમારી સંસ્થાના બારમા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓના વિદાય-સમારંભનો અહેવાલ તૈયાર કરો.
- તમારી સંસ્થામાં યોજાયેલ રમતોત્સવનો અહેવાલ તૈયાર કરો.
- તમારી શાળામાં યોજાયેલ ‘શિક્ષકદિન’ની ઉજવણીનો અહેવાલ આપો.
- તમારી સંસ્થામાં સ્વાંતર્યદિનની ઉજવણીનો અહેવાલ તૈયાર કરો.
- તમારી સંસ્થામાં રેડક્રોસ સાથે મળીને યોજાયેલ રક્તદાનશિબિરનો અહેવાલ લખો.
- તમારી સંસ્થામાં યોજાયેલ પુસ્તકપ્રદર્શનનો અહેવાલ તૈયાર કરીને તમારી સંસ્થાના સંચાલકમંડળને મોકલો.
- તમારી સંસ્થામાં યોજાયેલ વૃક્ષારોપણ કાર્યક્રમનો અહેવાલ લખો.

સંક્ષેપીકરણ

સંક્ષેપીકરણ એટલે વિસ્તારથી કહેવાયેલી વીગતના મર્મને સમજીને, તેમાંની વધારાની લાગતી વીગતોને દૂર કરીને, મર્મને હાનિ ન પહોંચે તે રીતે, ટૂંકમાં અને સચોટ રીતે મૂળ વાતને ફરીથી મૂકવી તે. સામાન્ય રીતે સંક્ષેપીકરણ એટલે મૂળ લખાણના, પરિચ્છેદનો ત્રીજો ભાગ લખવો તે.

નોંધ: અહીં એક વાત ખાસ યાદ રાખવી કે ત્રીજો ભાગ એટલે તમારે અપાયેલા પરિચ્છેદના શબ્દો કે વાક્યો ગણીને તેનો ત્રીજો ભાગ કરવો - એવો અર્થ નથી. એટલેકે ફકરાનાં 18 વાક્યો ગણ્યા હોય તો તે જ ફકરાનાં કોઈ 6 વાક્યો ભેગાં કરીને મૂકવાથી સંક્ષેપીકરણ ન થાય.

સંક્ષેપીકરણ એટલે ભાષાનો કરકસરભર્યો ઉપયોગ. જરૂર ન હોય તો નિપાત કે સંયોજક પણ ન વાપરવાં તે કરકસર.

સંક્ષેપીકરણ માટે બે તબક્કામાંથી પસાર થવું પડે.

1. મૂળ લખાણનું યોગ્ય અર્થગ્રહણ કરવું, તેના મર્મને - મહત્વની વીગતોને સમજવી, સારરૂપ વીગતો સમજવી.
2. અર્થગ્રહણ થયા પછી વધારાની આલંકારિક રજૂઆતો, દૃષ્ટાંતો, પુનરાવર્તનો આદિને દૂર કરી મર્મને ઓછા અને સચોટ શબ્દો દ્વારા સઘન પુનર્લેખન કરવું.

યોગ્ય સંક્ષેપીકરણ માટે જરૂરી પ્રક્રિયા:

આખા પરિચ્છેદને ત્રણ વખત વાંચો. પહેલી વખત વાંચો ત્યારે એમાં શું કહેવાયું છે, તે સમજો.

બીજી વાર વાંચો ત્યારે તમે જે સમજી રહ્યા છો, તેમાં કાંઈ ચૂકી નથી જવાતું, તે તપાસો, ત્રીજી વાર વાંચો ત્યારે

તમે સમજેલા મર્મને વ્યક્ત કરતા શબ્દોને રેખાંકિત કરો.

-

- ફકરામાં કઈ વીગતો દૃષ્ટાંતરૂપ છે, તે સમજો, તે સંક્ષેપ કરતી વખતે ટાળવાની થશે.
- તે જ રીતે પુનરાવર્તન પામતી વીગતો પણ ટાળવાની છે, તે વીગતો તારવો.
- મર્મને સીધી ન સ્પર્શતી હોય તેવી વિશેષણ, ક્રિયાવિશેષણ, ગૌણવાક્ય વગેરે જેવી ભાષાસામગ્રી પણ ન લેવી.
- મૂળ ફકરાનાં વાક્યો યથાતથ લેવાનાં નથી, તે ખાસ યાદ રાખો.
- શબ્દો, જે મૂળ બાબત વ્યક્ત કરે છે તેને યોગ્ય વાક્યરચનામાં ગોઠવો.
 - તમે અત્યાર સુધીમાં સંધિ, સમાસ, શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ, રૂઢિપ્રયોગ, કહેવત આદિનો અભ્યાસ કર્યો છે. તેનો સંક્ષેપીકરણની પ્રક્રિયામાં ઉપયોગ કરી શકો.
- આ વાક્યોને મૂળ પરિચ્છેદના સઘન સંક્ષેપરૂપ ફકરા તરીકે લખો.
- મૂળ પરિચ્છેદ અને સંક્ષેપ રૂપે લખાયેલા લખાણને ફરી એક વાર વાંચો અને તપાસો કે કોઈ મહત્ત્વની વીગત સંક્ષેપીકરણ વખતે ચૂકી નથી જવાઈ ને!

ટૂંકમાં, સંક્ષેપીકરણ કરતી વખતે ખાસ યાદ રાખો કે અહીં અર્થ કેન્દ્રસ્થાને છે, કહેવાયેલી મૂળ વાતનો વિચાર - મર્મ કેન્દ્રસ્થાને છે અને ભાષાનો કરકસરભર્યો ઉપયોગ અપેક્ષિત છે.

નિબંધ

મિત્રો, તમે વર્ષોથી નિબંધ લખો જ છો. અહીં આપણે થોડી નોંધપાત્ર બાબતો જોઈશું જે તમારા નિબંધને વધુ અભિવ્યક્તિક્ષમ અને વધુ ચુસ્ત બનાવી શકે.

● તમે પહેલાં નક્કી કરો કે તમે કયા પ્રકારનો નિબંધ વધુ સારી રીતે લખી શકો. તમને ખ્યાલ તો હશે જ કે નિબંધ વિવિધ પ્રકારના હોય છે. પ્રકૃતિવિષયક, માહિતીપ્રધાન, ઘટનાપ્રધાન, ચિંતનપ્રધાન, આત્મકથા - જેવા નિબંધો લખવાના થતા હોય છે.

● તમે જે નિબંધ લખવા માંગો છો તેમાં કઈ વીગતો આવી શકે, તે વિચારો અને નોંધો. તેના મુદ્દા તારવો. આ મુદ્દાની કાચી યાદી બનાવો. ત્યાર બાદ મુદ્દાની ક્રમિકતા નક્કી કરો. કયો મુદ્દો પહેલા લેવાથી તમારો નિબંધ વધુ ચુસ્ત બનશે અને લખાણ વધુ પ્રવાહી લાગશે.

● તમે સમાનાર્થી શબ્દો, વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો, રૂઢિપ્રયોગ, કહેવત, દુહાઓ વગેરેનો અભ્યાસ કર્યો છે. તેનો ઉપયોગ કરો અને તમારા લખાણને વધુ સચોટ અને અસરકારક બનાવો.

● પસંદ કરેલા નિબંધ અનુસાર તમારી ભાષા હોવી જોઈએ.

● જો તમે પ્રકૃતિવર્ણનનો વિષય પસંદ કર્યો હોય તો તેમાં પ્રકૃતિનું દૃશ્ય નજર સામે ઊભું થઈ જાય તેવું, સૂક્ષ્મ વીગતો સાથે વર્ણન કરવું જોઈએ. પ્રકૃતિના રમ્ય - રૌદ્ર રૂપની વાત કરતી વખતે તેને માનવસ્વભાવની સંકુલતા સાથે પણ સાંકળી શકાય. પ્રકૃતિ મન - હૃદયને સ્પર્શતી હોય છે. તેથી તેમાં પ્રયોજાયેલાં ભાવવાચક, ઉદ્ગારવાચક વાક્યો પણ નિબંધને વધુ હૃદયસ્પર્શી બનાવી શકે.

● જો તમે માહિતીપ્રધાન નિબંધ લખવા માગતા હોવ તો તમારી પાસે મુદ્દાઓને અનુરૂપ માહિતી હોવી જોઈએ. જરૂરી પરિભાષા, તેના લાભ-ગેરલાભ અંગે અથવા પક્ષ-વિપક્ષ અંગેની માહિતી, તેનાં કારણો, ઉપાયો વગેરે જેવી વીગતો સમાવી લેવી જોઈએ.

● ઘટનાપ્રધાન નિબંધ લખવા માગતા હોવ તો એ ઘટનાનું તમારે મન શું મહત્ત્વ છે, વ્યક્તિગત અથવા સામાજિક સંદર્ભોમાં એ ઘટના વિશેષ છે ? તમારા મનમાં રોપાયેલી ઘટના વાચનારના મનમાં રોપાય તેવું વર્ણન ઘટનાપ્રધાન નિબંધને આસ્વાદ્ય બનાવી શકે.

● જો ચિંતનાત્મક નિબંધ લખવો હોય તો શીર્ષકના શબ્દોને ખોલીને ઉદાહરણ - દૃષ્ટાંત દ્વારા તેની પરિભાષાને સ્પષ્ટ કરીને તાર્કિક ક્રમિકતાથી બધી વીગતો યુસ્ત રીતે મુકાવી જોઈએ. પ્રકૃતિવિષયક કે ઘટનાપ્રધાન નિબંધમાં થોડો સ્વૈરવિહાર થઈ શકે. પણ ચિંતનાત્મક નિબંધમાં સ્વૈરવિહાર તેની નબળી બાજુ બને.

● જો તમારે આત્મકથનાત્મક નિબંધ લખવો હોય તો તમે વિચારી જુઓ કે તમને કેવી વાત સાંભળવામાં રસ પડી શકે? કોઈ પોતાની આત્મકથા કહે તો કોણ સાંભળે. ક્યારે સાંભળે? તેથી આ પ્રકારના નિબંધમાં બોલચાલની લઘુ નિબંધને આકર્ષક બનાવી શકે. વળી, જે પોતાના જીવનના અંતિમ તબક્કામાં હોય, તે પોતાના જીવનના સારરૂપ કોઈ સંદેશ આપે, તેથી કોઈ પણ આત્મકથા જે જીવનસંદેશ આપતી હોય તો તેનું મહત્ત્વ હોય.

● આમ, નિબંધને યોગ્ય ભાષા, રૂઢિપ્રયોગ - કહેવત - અલંકાર આદિના ઉપયોગથી ઉપસતી આકર્ષક શૈલી, તાર્કિકતા, પ્રવાહિતા વગેરે તમારા નિબંધને વધુ આસ્વાદ્ય બનાવી શકે.

નિબંધનું માળખું:

નિબંધના લખાણને મુખ્ય ત્રણ ભાગમાં વહેંચી શકાય: (1) આરંભ (2) વિષયવસ્તુ (3) સમાપન.

● આરંભ: નિબંધનો આરંભ વિષયનો પ્રવેશ કરાવનાર હોવો જોઈએ. કાવ્યપંક્તિ, સુભાષિત કે પ્રસંગથી થતો આરંભ આકર્ષક લાગે છે.

● વિષયવસ્તુ: નિબંધનો આ ભાગ મહત્ત્વનો છે. તેમાં મહત્ત્વના મુદ્દાઓ સ્પષ્ટ રીતે, તર્કબદ્ધ રીતે મુકાયેલા હોવા જોઈએ.

● સમાપન: આખા નિબંધના અંતે વીગતના સારરૂપ ફરો, આવવો જોઈએ. એમાંય જો સૂત્રાત્મક રીતે મૂકી શકાય તો અંત વધુ આકર્ષક અને સચોટ બને.

નીચે નિબંધનાં કેટલાંક શીર્ષક આપ્યાં છે. તમે એ નિબંધ વિશે વિચારી જુઓ:

1. શૈશવની રમતનાં મારાં સંસ્મરણો	2. જીવનમાં રમત-ગમતનું મહત્ત્વ
3. મિત્રતાની મીઠાશ	4. વર્ષાઋતુ
5. સિદ્ધિ તેને વરે જે પરસેવે નહાય	6. પરિશ્રમ એ જ પારસમણિ
7. જનની અને જન્મભૂમિ સ્વર્ગથી મહાન છે.	8. ખબર છે એટલી કે માતની હાકલ પડી છે.
9. સાગર તટે સંધ્યા	10. પાણી બચાવો - પ્રાણી બચાવો
11. મારો પ્રિય સર્જક	12. પ્રકૃતિનું રક્ષણ એ જ જીવનનું રક્ષણ
13. જો હું કવિ હોઉં તો...	14. દીકરી, ઘરની દીવડી
15. મારો પ્રિય તહેવાર	16. વિદ્યા વિનયથી શોભે છે.
17. જીવનમાં પ્રામાણિકતાનું મહત્ત્વ	18. પ્રાર્થના - જીવનનું બળ
19. મારું પ્રિય પુસ્તક	20. માતૃભાષાનું મહત્ત્વ
21. ગામડું બોલે છે.	22. વૃક્ષ ઉગાડો, પર્યાવરણ બચાવો.
23. નેત્રદાન: મહાદાન	24. રક્તદાન: મહાદાન
25. વૃદ્ધાશ્રમની મુલાકાત	26. મારી પ્રેરણામૂર્તિ
27. વસંત - વનમાં અને જનમાં	28. માનવી - પશુની નજરે
29. આધુનિક સાધનો - શાપ કે આશીર્વાદ?	30. સૃષ્ટિનો છે એક જ પોકાર, દીકરી બચાવી કરો ઉદ્ધાર

ભારત દેશનાં વિવિધ રાજ્યોમાં બાળકોએ કરેલાં બહાદુરીનાં કાર્યોનો અહીં પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. બાળકોની સાહસિકતા અને જીવના જોખમે અન્યને મદદરૂપ થવાની ભાવના આ પ્રસંગો દ્વારા વ્યક્ત થઈ છે, જે સૌ કોઈ માટે પ્રેરણાત્મક છે.

(1) વિશાલ બેયરભાઈ કટોસણા (ઉંમર-10 વર્ષ) ગુજરાત

ઘટના તારીખ 14-10-2013. બપોરના વખતે સાત વર્ષનાં દિવ્યા અને યશ 15 ફૂટ ઊંડા તળાવમાં નહાવા ગયાં હતાં. વિશાલની દાદી કિનારે કપડાં ધોઈ રહ્યાં હતાં. તેમણે બંને બાળકોને ડૂબતાં જોયાં તો મદદ માટે બૂમો પાડવા લાગ્યાં. એ વખતે વિશાલ પોતાની દાદીને કપડાં આપવા આવ્યો હતો. તેને ડૂબતાં બાળકોના હાથ દેખાયા, તે તુરત તળાવમાં કૂદી પડ્યો. પોતાના હાથનો આધાર આપીને બંને બાળકોને સુરક્ષિત રીતે પાણીની બહાર લઈ આવ્યો. પોતાના અદમ્ય સાહસથી બે જિંદગીને વિશાલે બચાવી લીધી. એ બદલ તેનું રાષ્ટ્રીય સન્માન થયું.

(2) ગુંજન શર્મા (ઉંમર 13 વર્ષ) આસામ

શિવસાગર જિલ્લાના સિમલુગુડી વિસ્તારમાં તા.4-12-2013ની બપોરે એક હોસ્ટેલમાંથી અચાનક એક બદમાશ બંને હાથમાં બંદૂક લઈ બહાર નીકળ્યો અને લોકોને ડરાવવા હવામાં ગોળીબાર કર્યો. બંદૂકની અણીએ તેણે સ્કૂલવાનને બંધક બનાવી, ડ્રાઈવરને મથુરાપુર તરફ લઈ જવા ફરજ પાડી. બધા વિદ્યાર્થીઓ ડરવા લાગ્યા. તેમાં સૌથી મોટી ગુંજન શર્માએ અપહરણકર્તાને વિનંતી કરી કે તેને બંદી બનાવીને બધાં બાળકોને મુક્ત કરે. ત્યાં અચાનક વાન એક ખાડામાં જઈ પડી. ડ્રાઈવર અને દશ બાળકોને છોડીને અપહરણકર્તા ગુંજનને લઈને ગાઢ જંગલમાં થઈ પડોશી રાજ્યની હદમાં ચાલ્યો ગયો. સવારે ચારેક વાગ્યે ગુંજનને છોડીને ભાગી નીકળ્યો. એક કલાક સુધી ચાલીને ગુંજન એક ઝૂંપડી પાસે પહોંચી. તેમાં રહેનાર વ્યક્તિએ તુરત પોલીસને જાણ કરી, ગુંજનને શોધી કાઢવામાં આવી. ગુંજન શર્માએ પોતાના સહાધ્યાયીઓને અપહરણકર્તાની ચુંગાલમાંથી બચાવીને અડગ સાહસ અને કર્તવ્યપરાયણતાનો પરિચય આપ્યો. એ બદલ તેને ગીતા ચોપરા એવોર્ડ અર્પણ કરવામાં આવ્યો હતો.

(3) જીલ જિતેન્દ્ર મરાઠે (ઉંમર 13 વર્ષ) ગુજરાત

તા.20-2-2014ના રોજ શિવરાજપુરમાં એક શાળાના વિદ્યાર્થીઓનો પ્રવાસ ગોઠવાયો હતો. સાંજે પાછા વળતાં બસના ડ્રાઈવરે કાબૂ ગુમાવ્યો અને બસ પલટી મારીને 100 ફૂટ જેટલી ઢસડાઈ. બાળકો ઊછળીને પટકાયાં અને ચીસાચીસ થઈ ગઈ. બસ બેકાબૂ થઈ ત્યારથી જ જીલ સતર્ક થઈ ગઈ હતી. બસના તૂટેલા કાયમાંથી જીલ બહાર નીકળી અને ઘાયલ થયેલાં બાળકોને બહાર નીકળવામાં મદદ કરવા લાગી. તેના શિક્ષકો પણ ઘાયલ થયેલા હતા. શિક્ષકના મોબાઈલમાંથી જીલે પોલીસ અને એમ્બ્યુલન્સને ફોન કર્યા. રસ્તે જતાંને મદદ માટે વિનંતી કરી. એમ્બ્યુલન્સ ન આવી ત્યાં સુધી જીલ ઘાયલોને આશ્વાસન આપતી રહી. પછી ઘાયલોને એમ્બ્યુલન્સ સુધી પહોંચાડવામાં મદદ કરી. જીલે પોતાના નિર્ભીક અને સાહસિક કાર્યથી કેટલાંયનાં જીવન બચાવ્યાં એ બદલ એનું રાષ્ટ્રીય ગૌરવ કરવામાં આવ્યું.

(4) રીપા દાસ (ઉંમર 7 વર્ષ) ત્રિપુરા

આ ઘટના તા.24-4-2014ના રોજ સવારે બની ત્યારે રીપા દાસના ઘર સામેની ચાની દુકાનમાં અચાનક આગ લાગી. ભરચક વસતીવાળા વિસ્તારમાં આગ ચારે તરફ જલદીથી ફેલાઈ ગઈ. રીપા દાસ પોતાના એક વર્ષના ભાઈ સાથે

ઓરડામાં સૂતી હતી. આગને કારણે થતા કોલાહલથી તેની આંખ ઊઘડી ગઈ. જોયું તો આગ ઝડપથી ફેલાઈ રહી હતી. જોખમ પારખીને રીપાએ પોતાના ભાઈને બરાબર કસીને તેડીને આગની જવાળાઓ વચ્ચેથી બહાર દોડી ગઈ. આ ભયાનક આગમાં ત્રણ દુકાનો અને સાત ઓરડા બળીને ભસ્મ થઈ ગયા હતા. રીપાએ પોતાના જીવની પરવા કર્યા વિના નીડરતાથી પોતાના ભાઈને બચાવીને અભૂતપૂર્વ સાહસનો પરિચય આપ્યો એ બદલ એનું ગૌરવ કરવામાં આવ્યું હતું.

(સંકલિત)

શબ્દાર્થ/સમાનાર્થી શબ્દો

અદમ્ય-દબાવી ન શકાય તેવું; સુરક્ષિત-રક્ષાયેલું; સાહસ-જોખમ લઈને કરેલું શૂરવીરતાનું કામ; હદ-સીમા; ચુંગાલ- મજબૂત પકડ, સંકંજો; કર્તવ્યપરાયણતા-કર્તવ્યનિષ્ઠા, ફરજને વળગી રહેવું; બેકાબૂ-કાબૂ બહારનું, વશમાં ન રહે તેવું; નિર્ભીક-નીડર, ભય વિનાનું; ભસ્મ-રાખ; પરવા-દરકાર, કાળજી

●

પ્રફુલ્લ જગજીવનદાસ રાવલનું વતન વીરમગામ છે. ચરિત્રનિબંધ અને લલિત નિબંધમાં તેમનું વિશેષ પ્રદાન છે ‘નોખાં - અનોખાં’, ‘બા એટલે’, ‘ચરિત્ર મુકુર’, ‘નહિ વીસરાતા ચહેરા’ એમનાં નોંધપાત્ર ચરિત્રાલેખનો છે. ‘આવતી કાલની શોધમાં’ અને ‘મિનોઈ સાચું કહેતી હતી’ તેમના કાવ્યસંગ્રહો છે. ‘નાજુક ક્ષણ’ અને ‘સાવ અચાનક’ તેમના લઘુકથાના સંગ્રહો છે. ‘શબ્દતીર્થ’ તેમનો વિવેચનસંગ્રહ છે તેમનો કૃતિઓ પુરસ્કૃત પણ થઈ છે.

વતનપ્રેમ દરેક વ્યક્તિના મનમાં સચવાયેલો રહે છે. પોતાના ગામને પાદરે પહેલાં જે નદી હતી તે હવે લુપ્ત થઈ ગઈ છે તેથી નદી ન હોવાનો વિયોગ આ કૃતિમાં ભારોભાર અનુભવાય છે. ક્યાંક જોવા મળતી કાવ્યાત્મક શૈલી નિબંધને મનભર બનાવે છે. લોકમાતા તરીકે સર્વસ્વીકૃત નદીની પ્રવાસિતાને લેખક યાત્રાધામ તેમજ જ તીર્થસ્થાન માનીને સ્મરે છે.

જ્યારે ગામના કોઈ વૃદ્ધ પાસે ગામનો ઇતિહાસ સાંભળું છું ત્યારે મન ઘડીભર અતીતમાં રમમાણ થઈ જાય છે. ભવ્ય વારસો ધરાવતા નગરનો હું નાગરિક છું એ મારી મોટી ઉપલબ્ધિ છે. એમ જ ક્યારેક સાંભળું છું કે મારું ગામ નદીકિનારે હતું ત્યારે રોમાંચિત થઈ જાઉં છું. વહેતી નદીની કલ્પના કરું છું. કેવા સરસ દિવસો હશે એ, જ્યારે ગામની ભાગોળે નદી વહેતી હશે ! મારા પૂર્વજોએ એ નદીકાંઠે જીવન પસાર કર્યું હશે ! હું એ પૂર્વજોની અત્યારે મીઠી ઈર્ષ્યા કરું છું. બળબળ ઘોષ કરતી નદી તે મારા ગામની ઘોષા નદી. પણ આજે એનું ક્યાંય અસ્તિત્વ નથી. નથી મળતા એના સગડ. નદી હતી તેને વર્ષો થઈ ગયાં. આજની પેઢીએ નદી જોઈ નથી. નદી હતી એ વાત પણ વિસરાઈ ગઈ છે. મારા ગામની નદી મારે માટે, માત્ર મારે માટે નહીં, સહુના માટે એક દંતકથા સમી છે. છતાંય આ દંતકથાને હું વાગોળું છું- કહો કે પંપાળું છું. જેમ કોઈ માતા નાના બાળકને પંપાળે તેમ. તો ક્યારેક આ દંતકથામાં હું ઘૂંઘટવાળી નવોઢાની અનુભૂતિ કરું છું. જેના મુખારવિંદની મને ઈચ્છા છે.

આજે મારા ગામમાં નદી હોત તો... આ માત્ર કલ્પના છે. છતાંય એમાં રાચવું મને ગમે છે. કેમ કે મને નદી ગમે છે અને નદીકિનારે મારું ગામ નથી એ ખ્યાલથી હું ખિન્ન થાઉં છું. હું કેટલો કમભાગી છું ! કશું મારી પાસે ન હોત પણ માત્ર નદી હોત તો હું કેટલો ભર્યોભર્યો હોત ! હું નદી માટે ઝૂરું છું. નદી માટેનો મારો આ ઝુરાપો જન્મજાત છે.

નાનપણમાં રેલગાડીમાં બેસીને બાપા સાથે અમદાવાદ જતો ત્યારે સાબરમતી નદી ઉપર ગાડી પસાર થતી. હા, નદીનું નામ સાંભળીને હું જરૂર કોળી ઊઠું છું. પ્રવાસમાં ક્યાંય વચ્ચે નદી આવે તો વહાલથી નજર કરી લઉં છું અને મને મારી ઘોષા નદી યાદ આવી જાય છે.

સાબરમતી સતત વહેતી નદી નથી. ક્યારેક જળ જોવા મળે. ઓછું જળ અને વધુ રેત એ નદીની મારી પહેલી ઓળખ. પણ એની વિશાળતા આહ્લાદિત કરી ગઈ હતી. સાબરમતી નદીનાં દર્શન પછી તો પાણીથી ભરપૂર અનેક નદીઓ જોઈ. વહેતું જળ જોઈને હું છલોછલ થઈ જાઉં છું. કબીરવડ જોવા જતાં નર્મદા નદીને ઓળંગવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે નદીની ગરિમાએ મારી નદી ઝંખનાને પલ્લવિત કરી. નદી વગર સ્નાન ક્યાં કરું ? સૂર્યનમસ્કાર ક્યાં કરું ? અર્ધ્ય ક્યાં આપું ? નદી વગરનો હું નિરાધાર છું. ગામ છોડીને નદીકાંઠાના ગામે રહેવા જવાની ઈચ્છા કરું છું. પણ પાછું ગામ મને પકડી રાખે છે, જકડી રાખે છે. મને શ્રદ્ધા છે કે ક્યારેક ભૌગોલિક પરિવર્તન થશે અને મારા ગામથી દૂર થયેલી, દૂર ફંટાયેલી, રિસાયેલી નદી પાછી ધસમસતી આવીને બાહુ ફેલાવી ગામની ભાગોળને ભેટશે. એનાં નીરથી ભાગોળ ભીની ભીની થઈ જશે. અને હું એ ભીની માટીનું મારા ભાલે તિલક કરીશ.

નદીનું મારું આકર્ષણ છે એની ગતિ. આમ તો નદી એટલે જ ગતિ એવી મારી સમજ છે. આ ગતિમાં વેગ છે પણ આવેગ નથી. અને જ્યારે ક્યારેક એનામાં આવેગ આવે છે ત્યારે એનું રૂપ સુંદરતાને ગુમાવી દે છે અને બની જાય છે રૌદ્ર. પણ એવું તો ભાગ્યે જ બને છે. એટલે તો એ માતા છે. પ્રવાસ એનું કર્મ છે, સહુને આપવું એનો ધર્મ છે. અટકવું એના ભાગ્યમાં

નથી. એ ફંટાઈ જાય છે, પણ અટકી જતી નથી. હા, ક્યારેક પૃથ્વીના પેટાળમાં સમાઈ જાય છે, અદૃશ્ય થઈ જાય છે. ઘોષા નદી પણ ક્યાંક અદૃશ્ય થઈ ગઈ છે. મારા ગામની આ ઘોષા નદી એ ક્યાંક લુપ્ત થયેલી સરસ્વતી તો નહીં હોય ને !

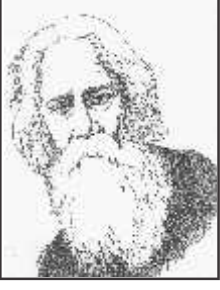
હું નદીમાં નિત્ય પ્રવાસીનાં દર્શન કરું છું. એનો પ્રવાસ યાત્રા છે. માટે જ નદી સ્વયં એક ગતિશીલ યાત્રાધામ છે. હું પ્રવાસી નદીનો ભક્ત છું. નદી મારે મન દેવી છે, જેમાં સત્યનો અંશ છે. માટે હું મારા ગામમાં નદીને શોધું છું. એ ખોવાઈ ગઈ છે, લુપ્ત થઈ છે. આજે નહીં તો કાલે, કાલે નહીં તો પરમ દિવસે, નહીં તો ગમે ત્યારે મારાથી વિખૂટી પડેલી નદી પાછી ફરશે. મને જડશે. એ દિવસ મારા માટે ઉત્સવ બની રહેશે. પણ ક્યારે ? કાળદેવતાને પૂછું ? જોકે મને એનો પણ ભય છે. કાળ ક્યાંક મને કોળિયો કરી જશે તો ? અત્યારે મને થાય છે કે ક્યાંક નદી મારામાં સમાઈ ગઈ છે, હું જ નદીનો એક અંશ છું. મારી ગતિ એ નદીના અદૃશ્ય સ્પર્શનો જ ચમત્કાર છે. નદી મારામાં છે. હું નદીમાં છું. હું અને નદી અન્યોન્યમાં સમાવિષ્ટ થઈ ગયાં છીએ અને હું નદી બની ગયો છું !

(‘હું અને...’માંથી)

શબ્દાર્થ/સમાનાર્થી શબ્દો

અતીત-ભૂતકાળ; રમમાણ-લીન, મગ્ન; વારસો-વારસાઈ, ઉત્તરાધિકાર; ઘોષ-અવાજ, મોટો ધ્વનિ; સગડ-નિશાની, પગેરું, પદચિહ્ન, પગલાં; નવોઢા-નવવધૂ, નવપરિણીતા; ખિન્ન-ગમગીન, ઉદાસ; ઝૂરવું-યાદ કરીને ટળવળવું, તલસવું; ઝુરાપો-કલ્યાંત, વિરહનું દુઃખ; મુગ્ધતા-મોહ પામેલું, મોહકતા; ગરિમા-ગૌરવ; પલ્લવિત-પૂરેપૂરું વિકસેલું; અર્ધ્ય-દેવોને અપાતો બલિ, પૂજા; ભાલ-કપાળ, લલાટ; લુપ્ત-લોપ પામેલું, નાશ પામેલું

●

રવીન્દ્રનાથ ટાગોર

(જન્મ: 07-05-1861, અવસાન : 07-08-1941)

રવીન્દ્રનાથ દેવેન્દ્રનાથ ટાગોરનો જન્મ કોલકાતામાં થયો હતો. તેમણે કાવ્ય, વાર્તા, નવલકથા, નાટક, ચરિત્રલેખો, નિબંધો દ્વારા બંગાળી સાહિત્યમાં વિપુલ અને સમૃદ્ધ પ્રદાન કર્યું છે. ‘માનસી’, ‘ચિત્રા’, ‘ચૈતાલી’, ‘બલાકા’ એમના મહત્વના કાવ્યસંગ્રહો છે. એમના ‘ગીતાંજલિ’ કાવ્યસંગ્રહને સાહિત્યનો વિશ્વવિખ્યાત નોબેલ પુરસ્કાર મળેલો. ‘પોસ્ટ માસ્ટર’, ‘કાબુલીવાલા’, ‘દીદી’, ‘નષ્ટનીડ’ એમની ઉત્તમ વાર્તાઓ છે. ‘ઘરે બાહિરે’ અને ‘ગોરા’ એમની વિશ્વવિખ્યાત નવલકથાઓ છે. ગુજરાતી અને તમામ ભારતીય ભાષાઓમાં એમનું સાહિત્ય અનુવાદિત થયેલું છે.

‘તારે પગલે’ ગીત પ્રકૃતિનાં વિધવિધ રૂપોની રમણીયતા પ્રગટ કરે છે. કવિને તમામ રૂપોમાં મધુમય છંદનો અનુભવ થાય છે. કવિ જાણે પ્રકૃતિને અને તેનીય પાછળ પ્રભુને પગલે પગલે આ અનુભૂતિ કરી રહ્યા છે. સંધ્યારાણી, ગોપિકાઓ અને ઉત્સવગાનમાં મિલનનું ગીત ગૂંજી રહ્યું છે. ગીત જાણે મૂળ ગુજરાતીમાં લખાયું હોય એટલું ભાવવાહી રીતે કવિ સુન્દરમ્ અનુવાદિત કર્યું છે.

કોણ મધુમય છંદે આજે ગાયે

તારે પગલે, તારે પગલે...

રંગ ઢોળી બેઠી જોને સંધ્યારાણી

કુમકુમે રંગી એના પગની પાની

ઝંખવાઈ જાયે મૃદુ ફૂલ શેફાલી...તારે પગલે...(2)

નિત ચિર યૌવનની બંસરી બાજે

ઘૂંઘટમાં કોનું મુખ આનંદે રાજે

જોઈ ગોપિકાઓ જેનું મર્મર રાયે, તારે પગલે...(2)

ઓ...રે ઓ...રે આજ ઉત્સવ ગાને

જીવનની મધુવીણા વાગવા ટાણે

મિલનનાં મધુગીત ગાયે...તારે પગલે...(2)

અનુવાદ - સુંદરમ્

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

મધુમય-મધ જેવી મીઠાશવાળું (અહીં) છંદનું નામ; ઝંખવાઈ જવું-ઓછપ અનુભવવી, ઝાંખા પડી જવું; મૃદુ-કોમળ; શેફાલી-ફૂલનું નામ; ચિર-લાંબું; યૌવન-યુવાની; બંસરી-વાંસળી, બંસી; બાજે-વાગે; મર્મર-અવાજ, ધ્વનિ, (અહીં) હાસ્ય; ઉત્સવ-આનંદનો પ્રસંગ; પાની-પગનો સૌથી નીચેનો પાછળનો ભાગ; ઘૂંઘટ-સાડીથી ઢાંકેલું મુખ; મધુ-મધુર, મધ; વીણા-સંગીતનું તારથી વગાડવાનું સાધન(તંતુવાદ્ય); ટાણું-સમય, પ્રસંગ

●

શરીફા કાસમભાઈ વીજળીવાળા ભાવનગર જિલ્લાના જંથરી ગામનાં વતની છે. પીએચ.ડી.નો અભ્યાસ કર્યો છે. એમ.ટી.બી. કોલેજમાં અને હાલ નર્મદ યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતીનાં અધ્યાપિકા છે. વિવેચક, અનુવાદક, સંપાદક તરીકે વિખ્યાત છે. ‘સંબંધોનું આકાશ’ એમનો રેખાચિત્રોનો નોંધપાત્ર સંગ્રહ છે. ‘ટૂંકી વાર્તામાં કથનકેન્દ્ર’, ‘વાર્તાસંદર્ભ’, ‘સંપ્રત્યય’, ‘નવલવિશ્વ’ તેમના નોંધપાત્ર વિવેચન ગ્રંથો છે. ‘મન્ટોની વાર્તાઓ’, ‘વિભાજનની વાર્તાઓ’, ઈતિઝાર ‘હુસૈનની વાર્તાઓ’, ‘સ્ટેફાન ત્સ્વાઈકની વાર્તાઓ’ના તેમના અનુવાદો જાણીતા છે. અસગર વજાહતના ઉર્દૂ નાટક ‘જેશે લાહોર જોયું નથી’ ના અનુવાદ માટે તેમને સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હીનો અનુવાદ પુરસ્કાર એનાયત થયેલો છે. સંપાદક તરીકે પણ તેમનું કાર્ય નોંધપાત્ર છે.

બાળકના મનમાં માતાનું સ્થાન અનન્ય હોય છે. ખૂબ મુશ્કેલીઓ વેઠીને બાળકને ઉછેરતી માતા તેમની જરૂરિયાતોને સમયસર યથાશક્તિ પૂર્ણ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જરૂર જણાય ત્યાં તેને ટકોરે છે. વાત્સલ્યમૂર્તિ એવી માતા બાળકનો સંસ્કારપિંડ ઘડે છે તેની સમજ મોટી ઉંમરે દરેક બાળકને થાય છે. ત્યારે માતા પ્રત્યેનો અહોભાવ વધી જાય છે. સરળ અને બોલચાલની લઢણની શૈલીથી રચના રસાળ બની છે.

આ ધરતીના પડ પર ભાગ્યે જ કોઈ માનાં જણ્યાં એવાં હશે જેમને પોતાની મા વિશે કાંઈ કહેવાનું ન હોય. બધાંને મારી જેમ પોતાની મા નોખી ભાત્યની જ લાગતી હશે ને ?

મારી બાના કપાળે સાવ નાનેથી જ ભીંતમાં માથાં અફાળી મારગ કાઢતાં મોટા થવાનું લખાયેલું હતું. એમના બાપુને ઘરે દોમદોમ સાયબી. પણ હજુ તો આને બદામ કહેવાય ને આને કાજુ કહેવાય એવું બા સમજતાં થાય એ પહેલાં એમના બાપુ રંગૂન મેલીને આવતા રહ્યા. હજી તો 10-12નાં થયાં ત્યાં ચૂલો સળગાવવાની અને માલીપા કંઈક ઓરવાની સામટી જવાબદારી બાના ખભે આવી પડી. ઘર સાથે જ ખેતરની મજૂરી બહુ વહેલી વળગી. સવારના ચાર વાગ્યે દિવસ ઊગી જાય પછી આથમે ક્યારે એનું કાંચ નક્કી નહીં. આવી કાળી મજૂરી કરી ઘર ચલાવતી બા ચૌદમા વર્ષે એના જ ગામમાં પરણી ત્યારે બાપુની ઉંમર હતી પચીસ વર્ષ, ગામના પોલીસપટેલના દીકરા સિવાયની એમની કોઈ ઓળખ નો’તી. બાને તો ‘ઘરના દાઝ્યા વનમાં ગયા તો વનમાંય લાગી આગ’ જેવો ઘાટ હતો. દાદાના તોરનો તાપ જો ગામ ન ઝીલી શકતું હોય તો બાનું તો શું ગજું?

ગામડાંઓમાં મોસમે મોસમની ચીજો વેચતા... બરફથી માંડીને બોરની ફેરી કરતા બાપુ એકાંતરે ધંધા બદલતા. પણ એમની તકદીર બદલવાનું નામ નો’તી લેતી. છાપાની એજન્સી મળતાં રખડવાનો પટ સાંકડો થયો પણ આવકમાં ઝાઝો ફેર ન પડ્યો. ચાદર હતી એવડી ને એવડી જ રહી’તી પણ પગ લાંબા થતા ગયેલા. 400 રૂપિયાની આવક ને અમે પાંચ ભાઈબેન ઉમેરાયાં હતાં.

ઘર જંથરી ગામે... ને બાપુ આસપાસનાં બજુડ-સણોસરા, ધોળા, સોનગઢ વગેરે ગામો સુધી સાઈકલ પર ફેરી કરે... અમારું ઘર જંથરીના દવાખાનાની હદની બારું. બાવળ-બોયડી ને ઈંગોરિયાના ઝુંડ સિવાય અમારે કોઈ પાડોશી નો’તા. લાઈટ તો છેક 1983માં લીધી. આને કાજળકાળી રાત કહેવાય એવી જ્યારે ખબર નો’તી પડતી ત્યારે બા અમને ઢબૂરીને વાટ જોતી બેસી રહે... બાપુ આવે, ન પણ આવે... કાંચ ઠેકાણું નહીં. એક વાર તો ધંધાની ભીંસે મૂંઝાયેલા-અકળાયેલા બાપુ હારીથાકીને વગર ટિકિટે ગાડીમાં ચડી બેઠા, છેક અજમેર સુધી... તે ચાર દા’ડે પાછા આવ્યા’તા. કઈ ધીરજે બા બેસી રહી હશે એ ચાર દા’ડા એ તો એ જ જાણે. અમારી કોઈની સમજ એના રડવામાં સૂર પુરાવવાથી વધારે નો’તી એ સમયે.

એ કાઠા કાળમાં ડોક ઊંચી રાખીને ટકી રહેવા ઝાવાં નાખવાં પડતાં. ટંક ચૂક્યાં નો’તાં. પણ ચૂકી જવાની ધાસ્તી તો કેટલીય વાર અનુભવી’તી. જે ઉંમરે છોકરાં નિશાળેથી આવી માને ચૂપચાપ બેઠેલી જોઈ સમજી જાય કે ‘નક્કી આજે કશુંક હશે’ ત્યારે અમે સમજી જતાં કે મા ચૂપચાપ બેઠી છે તે ‘નક્કી આજે કંઈ જ નહિ હોય !’ ને કંઈ બોલ્યા વગર થેલાનો ઘા કરી રમવા દોડી જતાં. લોકો કહે છે. હડાપણની દાઢ સોળ-સત્તર વર્ષે ઊગે... પણ અમને ભાઈબેનોને સાત-આઠ વરસની ઉંમરે જ

ફૂટી ગયેલી. બાળપણને બહુ વહેલું હળવેકથી ‘આવજો’ કહી દીધેલું. કાઠા કાળમાં વખત સાથ છોડે એ પહેલાં માણસો સાથ છોડી દેતા હોય છે એનો અમને નાનેથી અનુભવ. ગામની એકમાત્ર કરિયાણાની દુકાન હોરો ચલાવે. થોડાઘણા પૈસા દઈએ ને ઝાઝું બાકી ચાલે. એમાં એકાદ મહિનો કાંચ નહીં દેવાયું હોય... બા ચીજું લેવા ગઈ. શેર ને અર્ધો શેરનાં પડીકાં બંધાવ્યાં. જેવી પૈસાની વાત આવી કે ડોકમાં સીધી કાતળીવાળી મારી બાએ આજીજી શરૂ કરી... આજેય આંખ બંધ કરું તો એ દૃશ્ય એવું ને એવું દેખાય છે. હોરાના બોલ કાનમાં એવા ને એવા પડવાય છે :

‘ભલે પડ્યાં પડીકાં, પૈસા આવે ત્યારે લઈ જજો.’ બા આમ તો ટંકણખાર જેવી. ઝાઝી વાર ભાઈબાપા ન કરી શકે. એ દિવસથી એણે જાણે કે ગાંઠ વાળી લીધી મનમાં. એક ખંભો ધર્યા વગર આ સંઘ દ્વારકા નહીં પહોંચે એવી એને ખાતરી થઈ ગઈ ને એણે ઘરને બે પૈડે ચલાવવા કમર કસી. ભળકડે ઊઠી ચા-ભાખરી કરી છાણનો સૂંડો લઈ નીકળી પડે. કોક કોક દિ એકાદી બેન પણ ભેળી જાતી. કડકડતી ટાઢય કોને કહેવાય એ તો હવે શાલ ઓઢીએ છીએ ત્યારે ખબર પડે છે... એ સમયે તો જળી ગયેલા ફરાકમાંય નોતી લાગતી. અમારી જંગી જમાત ઊઠે એ પહેલાં હાથ એકનું જાળું ખડકીને ફળિયામાં ઠાલવી દે... પાણિયારેથી હેલ્ય લેતીક દસ બાર હેલ્ય પાણી ભરી આવે. પછી અમને ધમારતી જાય, લૂગડાં ધોકાવતી જાય ને નવ-સવાનવ થાય ત્યાં અમારી ટિંગર માટે રોટલા શાક તૈયાર હોય. બધાંને નિશાળે વળાવી, ‘લુશલુશ ખાઈ’. ઢાંકોઢૂંબો કરી સીવવાની થેલી લઈ હડી કાઢે પડખેના સોનગઢ ગામે... અમે સાડાપાંચ-છએ પાછાં આવીએ ત્યારે થાળી જેવડી ભાખરિયું કાં બાજરાના બઢા ને બટેટાનું રસાવાળું ફળફળતું શાક હાજર જ હોય. આખ્યા પાડોહની બાયું તડાકા મારતી હોય પણ બાએ એવા મોહમાં અમને ટાઢું ખવડાવ્યું હોય એવું યાદ નથી.

ઉનાળો આવે એટલે છાણને બદલે બળતણ ભેળાં કરવાની મોસમ શરૂ થાય. વહેલી સવારે કુવાડી ને સીંદરાં લઈ પાંચ-સાત બાયું નીકળી પડે દોઢ-બે ગાઉ આઘેની કાંટચમાં. ટિનની બરણીમાં પાણી ભરી, એને ઉલાળતી હું કાયમ ભેળી જ હોઉં. હું કામગરી એવી હતી કે એક સળીના બે કટકા નો કરું. ઘરમાં ડાંડો વળે જ નહીં. ચોપડીમાં માથું ખોસી વાંચ્યે રાખું પણ એક કામ નો કરું એટલે બેઉ બેનો મને બા ભેળી જ વળાવે. ભૂતના ભાઈની જેમ હું કાંટચમાં આથડતી, અડાયાં વીણ્યે રાખું. બા ભારો બાંધે એટલી વારમાં હું એક ગાંહડી અડાયાં ભેળાં કરી લઉં... ઘરે આવી પગ ફેલાવી વાંચ્યે રાખું પણ બા તો લુશલુશ ખાઈ, કામડાં ઊટકી, થેલી લઈ વેતા મેલે સોનગઢ ભણી... પૂરાં ચાર વરસ એણે એવા ધોડા કર્યા ત્યારે સીવતાં શીખી.

બેઠી દડીનું શરીર પણ બા વા હાર્યે વાતું કરતી જાય. અમારી જંગી જમાતનું રોજિંદું કામ, છાણાં બળતણ ને ઘરનાં ને ગામનાં લૂગડાં સીવતી જાય. ઉનાળે ગોદડાં કરવાનાં. શેવ-પાપડ વણવાનાં. ચોમાસે ભીંત્યુંને થાપ દઈને ત્રાટાં ભીડવાનાં. દિવાળીએ ગારિયાં ખૂંદી ગાર્યું કરવાની... ધોળ કરવાનો... આજે ઘરમાં સગવડો વધી છે. કામ કરનારા હાથ પણ વધ્યા છે ને તોય ક્યારેક કામ બાબતે ટપાટપી થાય ત્યારે વિચાર આવે કે બા આ બધું એકલે હાથે કઈ રીતે કરતી હશે ? એની પાસે કાંઈ જાદુની છડી તો હતી નહીં... એય થાકતી તો હશે જ ને ? પણ તોય એણે અમને છાણબળતણ ને વાસણ સિવાયના કામમાં ભાગ્યે જ ઘસડ્યાં છે... ‘અમને તો અમારા બાપાએ નિશાળ નો દેખાડી.... પણ તમે ભણો તો ક્યાંક દી ફરે.’ બાપુને છેતરવા એટલે કોઈના પણ ડાબા હાથનો ખેલ... પણ બાને બાટલીમાં ઉતારવી બઉ અઘરી. મારા બાપુના વ્યક્તિત્વથી મારી બા એકદમ જ સામા છેડાની. બેયની ઊંચાઈ ને ઉંમરમાં જેટલો ફેર એટલો જ સ્વભાવ ને સમજણમાં ફેર. બા જેટલાં હિંમતવાળાં ને વ્યવહારકુશળ એટલા જ બાપુ રઘવાયા, ભોળા ને ભુલકણા...પણ બાપુ જેટલા ઠંડા દિમાગના, બા એટલી જ તપેલી... ઘડીકની વારમાં ધગેલ ત્રાંબા જેવી થઈ જાય. મોજમાં હોય ત્યારે ગીતો-ભજનોની રમઝટ બોલાવે પણ મગજ છટકે ત્યારે કોઈનીય નહીં.... પોતાનો કક્કો ખરો કરાવ્યે પાર કરે. ભાર છે કોઈના કે સામો અવાજ ઉઠાવે?

પોતે નિશાળનો ઉંબરો નોતો ભાળ્યો એટલે બા-બાપુ બેયને અમને ભણાવવાનો ભારે રસ. જોકે બાને અમારા ટકા સાથે નહીં નંબર સાથે લેવાદેવા. અમે પરિણામ લઈને આવીએ ત્યારે ઝાંપે ઊભી હોય... પેલો નંબર આવ્યો એટલું જાણી હરખભેર કામે વળગી જાય. અમે બાને ઘઉં, બાજરાનું દરણું કરતી હોય ત્યારે આંગળીઓ વડે કક્કો શિખવાડીએ... એમાં એ વાંચતાં શીખી ગઈ પણ લખતાં ન આવડ્યું ને પછી તો વાંચવાની એવી લત પડી કે મુનશી, મેઘાણી, પન્નાલાલ, ગુણવંતરાય આચાર્યનું લગભગ બધું વાંચી કાઢ્યું. વાંચે, અમારી પાસે વંચાવે પણ લખતાં ધરાર ન જ શીખી. એ જમાનામાં પોસ્ટ-ઓફિસમાં વાસણ-પાણી-વાળવાના એને મહિને ચૌદ રૂપિયા મળતાતા.

ઘરમાં તો એક સાંધે ત્યાં તેર તૂટે એવું હતું. પણ બચતના ગાંડા શોખની મારી એ ચૌદ રૂપિયા રોકડા પોસ્ટ ઓફિસમાં

જમા કરાવે. દર મહિને ધ્રૂજતે હાથે અંગૂઠો પાડીને આવે ત્યારે ખુશખુશાલ હોય. આજે પણ જો અમે ‘સહી કરતાં તો આવડવું જ જોઈએ’ એવું કહીએ તો ‘હંધાયને હંધું નો આવડે - બધાં માણહ હરખાં હોય ને તો દુનિયામાં કોઈ એકબીજાને હાલવા નો થે...’ એવું કહીને છટકી જાય.

આ વર્ષોએ અમને પૈસાની કિંમત બરાબર સમજાવી આપી. બા બધાંને ‘પૈસા ઉછીના લેવાય પણ વ્યાજે કદી ન લેવાય’ એવું ગાંઠે બંધાવતી, પણ ‘72-73ના કાઠા કાળે ઉછીના આપનારનોય દુકાળ પડ્યો ને અમારે વ્યાજના કૂંડાળામાં પગ દેવો પડ્યો. અમે કોઈ ખેલ, કોઈ તમાશો જોયા વગરના રહી ન જઈએ એનું સમય જાણે પાકું ધ્યાન રાખતો’તો. ગામ આખુંય વેરશી પાસેથી પૈસા વ્યાજે લે... પાંચ હાથ પૂરો... હાથમાં રૂપાનો તોડો જડેલી લાકડીવાળો વેરશી મૂછે વળ દેતો પૈસા દેવા આવે ત્યારે મધથીય મીઠો લાગે, પણ પાછા લેવા ટાણે જમનો ભાઈ જ જોઈ લ્યો. વેરશીની વ્યાજની શરત સાવ સરળ. પાંચસો રૂપિયા લો તો છ મહિના એય ને કરો જલસા... છ મહિને મુદ્દલ પ્લસ 300 રૂપિયા દેવાના. જોકે એવું ભાગ્યે જ બને... છ મહિને 300 રૂપિયા જ દેવાય માંડ ને મૂળગા એમ ને એમ ઊભા જ રહે. જોકે વર્ષો સુધી મુદ્દલ ન આપો તોય વેરશીને એમાં જરાય વાંધો નહીં. એને છ મહિને 300 રૂપિયા મળવા જોઈએ. એ ન મળે તો પછીથી વ્યાજ 800 રૂપિયા પર ગણાવાનું શરૂ થઈ જાય... ગામમાં જેના ફળિયામાં વેરશીનાં પગલાં પડે ત્યાં ઘડી બે ઘડીમાં જ ગોકીરો બોલે. આજેય વ્યાજખોરોની વાતું વાંચું ત્યારે મૂછે વળ દેતો વેરશી મારી આંખ્ય સામે ખડો થઈ જાય છે. એને ધીરે બોલવા કરગરતી બા દેખાય છે.

બા પણ બાપુ જેવી મોઢાની મોળી થાય તો ગાડું ચાલે કઈ રીતે ? કદાચ દુનિયા સામે બાખડી બાંધવાનો, એકલા હાથે દુનિયાને ઘોળીને પી જવાનો ગુણ અમને બેનોને બા પાસેથી જ મળ્યો છે. બાની ખુમારી ને ખુદારીએ અમને લડતાં શિખવાડ્યું છે. એકલા હાથે ઝૂઝતાં શિખવાડ્યું છે.

પાસે બેસાડીને લાડ કરવાનો કે વાર્તા સંભળાવી સુવડાવવાનો વખત તો એ કાળમાં દીવો લઈને ગોતો તોય જડે એમ નોતો. થાકીને ટેં થઈ જતી બા માંડ ખાટલો ભાળતી હોય એમાં વાર્તા ક્યાં કહે ? પણ અભરાઈ ઊટકતાં, ગારિયાં ખૂંદતાં, ગાર્યું કે દયણાં કરતાં, ભીંત્યુંને ત્રાટાં બાંધતાં બાએ વાર્તાયું કીધી છે અને અલકમલકનાં ગીતોય સંભળાવ્યાં છે. કોઈ ગામડું એવું તો હોય જ નહીં જ્યાં ભૂત-પ્રેતની વસ્તી ન હોય ! રૂંવાડાં ઊભાં થઈ જાય એવી શૈલીથી, કંઈક ભૂતને ભાળ્યાં હોય એવી ઢબે બા વાતું માંડતી...

કાયમ ઊંચા માથે લડી શકાય, બોલી શકાય એ માટે સાચું બોલવું ને સાચું કરવું પડે એવું એણે વગર કહ્યો શિખવાડ્યું છે. આટલાં વર્ષોમાં ક્યારેય કોઈ ભાઈબેનને કોઈ જાતનો પ્રશ્ન પૂછ્યો નથી. કોઈના નિર્ણયની આડે આવી નથી. કોઈ નિયમો કે નિયંત્રણો વગર જ બાએ અમને મોટાં થવા દીધાં છે. વિશ્વાસ અને જવાબદારીનો પાઠ અમે એના આવા વલણથી જ શીખ્યાં હઈશું ને ?

ગામડામાં મોટા થવાને કારણે ધર્મ બધાંના ઘરના ઉંબરાની અંદર જ રહેતો. ગણેશચોથે અમારા ઘરે તપેલું લાડવાથી છલકાઈ જાય ને ઈદના દિવસે એ બધાં ઘરોની ગણતરી પ્રમાણે જ ખીર બને. ગુરુકુલમાં ભણવાને કારણે મેં શુદ્ધ શાકાહારી બનવાનું નક્કી કર્યું ત્યારે બા કંઈ ન બોલી... પણ મારા ચાંદલા સામે એનો વિરોધ લાંબો ચાલેલો.

હું કેટલી આડી છું એ હવે એણે સ્વીકારી લીધું છે એટલે મારા બદલાની માનતા પણ એ જ માને છે. મારી મણકાની તકલીફ જન્મજાત છે એવું કેટલીવાર સમજાવું તોય મારી પીઠ માટે એ પોતાની પીઠ વળી જાય એટલી બાધા આખડી રાખીને બેઠી હશે.

આજે બા મારી પાક્કી દોસ્તાર છે... હું ઘરે જાઉં ત્યારે એની વાતું ખૂટતી નથી... અહીં જાણે હું ખાતી જ ન હોઉં એમ એ વેકેશનમાં મારી થાળીનું ધ્યાન રાખે... અને પાછી આવું ત્યારે ભેળા ડબ્બા બંધાવે... વાતોના કલાકો ટૂંકા પડે છે આજે. પણ નાનપણમાં અમારે બેઉને બારમો ચંદરમા હતો. હું નાનેથી જ કામની ચોર ને થોથાંઓની શોખીન. ઘરમાં તો ક્યાંય ખાલી ખૂણો હતો નહીં એટલે વાડ્યના છાંયે કે લીમડા હેઠળ ગમે ત્યાં ખાટલો ઢાળી ચોપડી લઈ વાંચ્યે રાખું. બાનું ધ્યાન જાય એટલે કાળઝાળ. ઘરમાં બડાબૂટ કામ પડ્યું હોય, બા પહોંચતી ન હોય, વેકેશન હોય ને તોય આપણા રામ એયને ચોપડી વાંચતા હોય. પછી ઘીની નાળ્યું જેવી બાની ગાળ્યુંનો વરસાદ વરસે... જોકે મને ભાગ્યે જ અસર થતી. મોટા ભાગે તો ચોપડીમાં જ ધ્યાન હોય. ને ધારો કે રડ્યુંખડ્યું કાને પડી જાય તો એક કાનેથી સાંભળી બીજા કાને કાઢી નાખતી... વળી નાનપણમાં બા નાનાભાઈનો પક્ષ જરા વધુ પડતો લેતી એટલે હું અકળાતી, ભાઈને કામ કેમ નથી ચીંધતી એવો પડકાર ફેંકતી. ‘ભાઈ થાળી

ઉપાડે છે ? વાસણ ઊટકે છે ? તો હું શા માટે ?' વાળી દલીલથી બા મગજ ગુમાવતી. બધી વાતે સામો જવાબ વાળું જ એટલે મારે ને બાને જામી ન હોય એવો દિવસ ગોત્યો ન જડે.

આજેય વાતો કરતાં કરતાં બા અચૂક કબૂલે છે : 'પાંચ ભાંડરડાંમાંથી કોઈને ટાપલીય નથી અડાડી... પણ તેં મારા હાથનો માર બહુ ખાધો છે. પણ તું હતી જ જિભાળી.' મારા ચોપડાના કબાટ સામે જોઈને નિસાસો નાખે : 'તનેય બેન ખરું ભૂત ભરાણું સે આ થોથાનું, વાર્તાયું તો ઠીક પણ આ બીજા બધાયને તું શું કરીશ ?' એ મારી સાથે થોડાક દા'ડા રહેવા આવી ત્યારે 'ભગવદ્ગોમંડળ'નું પાર્સલ આવેલું. આદતવશ એણે કેટલા રૂપિયા થયા?' પૂછ્યું ને મેં બિલ ધર્યું. બિલ જોતાંવેંત ભડકો થઈ ઊઠી: 'વાલની વીંટી જેટલું સોનું તો છે નંઈ તારી પાંહે ને આવાં થોથાંમાં પૈસા કાં બાળતી હઈશ?' વેકેશનમાં ચોપડીને હાથ અડાડું એટલે એ અચૂક પૂછે:

‘ભણવાની છે ?’

‘ના’

‘તો પછી આંખ્યું કાં ફોડતી હઈશ ?’ કાંકચ વાતું કર્ય, વાર્તાયું કે.. આ થોથું લઈને કાં બેહી ગઈ...’ મને લાગે છે એના આ વિરોધની સામા થવાની ચાનકમાં જ નાનપણથી મારો પુસ્તકપ્રેમ વધતો ગયો હશે.

‘74-75’નાં વર્ષોમાં રેશનકાર્ડ પર પટ્ટાવાળું 25 મીટર કાપડ મળતું. મેલખાઉ રંગના એક્સરખા કાપડમાંથી અમારાં ભાઈબેનનાં કપડાં સિવાતાં એટલે આજે જ્યારે હું ભાઈની દીકરી માટે પરી જેવાં રૂપાળાં ફરાક લઈ જાઉં છું ત્યારે મેં ભાગ્યે જ બાને રાજી થતી જોઈ છે. ફરાક પર હાથ ફેરવીને ‘તમને તો હું કેવા સીવી દેતી નંઈ ?’ એવું અચૂક બોલે... કિંમત પૂછ્યા વગર સાડલો ન પેરી શકે. ભાર્યે લૂગડું ઘરમાં થોડું પેરાય ! એ એની દલીલ. અમે લાખ સમજાવીએ કે પૈસાની કંઈ કિંમત નથી. પૈસો આવે ને જાય.. અત્યારે છે ત્યારે જલસા કરને... પણ બાનો જીવ ધરાર ન ચાલે. એ અમને ત્રણ થરાં થીગડાં મારી દેતી એ ન ભૂલી શકે... અમેય મનમાં તો ઘણુંય સમજીએ કે જેણે પાઈ પાઈની કિંમત જાણી હોય, નાખી દેવા જેટલી રકમ માટે કડવા ઘૂંટડા ગળ્યા હોય એને પૈસાની કંઈ કિંમત નથી, એ કઈ રીતે સમજાવી શકાય ?

દુનિયા સામે એને ઝાઝા સવાલો નથી.. પણ મારી સામે છે.. ભણી લીધા પછી કેમ વાંચવાનું ? લખવા નો બેહાય તો કોણ પાણો મેલવા આવે છે લખવા માટે ? નો લખે તો તારું કાંય જાય ? ઘરથી આટલી આવે નોકરી કેમ ? બદલી કેમ નથી કરાવતી ? તને પોતાને તો વાર્તાયું લખતાં આવડતી નથી તો બીજાની પંચાત શું કામ કરતી હઈશ ? આ બધા મારી બાના કાયમી પ્રશ્નો છે. ને નાનપણમાં બધી વાતે સામા જવાબ દેનારી પાસે એકેય પ્રશ્નનો એને ગળે ઊતરે એવો જવાબ નથી.

(‘સંબંધોનું આકાશ’માંથી)

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

નોખી-અલગ, જુદી; હાટડી-નાની દુકાન, હાટ; માલીપા-અંદરની બાજુએ; કાંચ-કાંઈ, કંઈ; ઝાવાં નાખવાં-વલખાં મારવાં, પ્રયત્નો કરવા; ધાસ્તી-દહેશત, બીક, ભય; આજીજી-વિનંતી, કાલાવાલા; શેર-લગભગ 480 ગ્રામ જેટલું; ભળકડે-વહેલી સવારે; ભેળી-સાથે; ધમારવું-સ્નાન કરાવવું; ગાંહડી-ગાંસડી; અડાયાં-થાપ્યા વગરનાં, રસ્તામાં પડીને સૂકાઈ ગયેલાં છાણાં; ભેળું-ભેગું; ઠામડાં-વાસણ, ઠામ, પાત્ર; ધોડાં કરવા-દોડાદોડી કરવી; હાર્યે-સાથે; લત- ટેવ, આદત; ધરા-પરાણે, બળજબરીથી; મુદ્દલ-મૂળ મૂડી, રકમ; ચાનક-ઉત્તેજન, ઉત્સાહ; ટિંગર-બાળકોની ટોળી; બઢો-મોટો જાડો રોટલો; ફળફળતું-ગરમાગરમ; પાડોહ-પડોશ; સીંદરા-દોરડા; ડાંડો-કેડ; લુશલુશ-ઉતાવળે; વેતા મેલવા-જવું; ત્રાટું-ભીંતનું વરસાદ સામે રક્ષણ કરવા સાંઠીથી ગૂંથેલી આડશ; ખૂબ ગરમ-(અહીં) ગુસ્સાવાળું; કાઠું-ઘણું મુશ્કેલ; બાખડી બાંધવી-સામનો કરવો; આખડી-અગડ (કશુંક ન ખાવું કે ન વાપરવું); બડાબૂટ કામ-અપાર કામ; જિભાળું-ખૂબ બોલનારું, જવાબ આપનારું.

(જન્મ: 28-10-1945)

અરવિંદ એમ. પંડ્યાનું વતન સાબરકાંઠા જિલ્લાના હિંમતનગર પાસેનું રાયગઢ છે. હાઈસ્કૂલના આચાર્ય તરીકે કામગીરી કરી હાલ નિવૃત્ત જીવન ગાળે છે. ‘વિછૂડો’, ‘મહાકાલ’, ‘મોહભંગ’, ‘વીરભૂમિ’ તેમનાં ત્રિઅંકી નાટકો છે. ‘તૃષ્ણા’, ‘ગુલાબી સ્વપ્ન’, ‘જઠરાગ્નિ’, ‘હું નથી’ તેમનાં એકાંકી નાટકો છે. નાટ્યલેખક, દિગ્દર્શક અને અભિનેતા તરીકે તેમનું મહત્વનું પ્રદાન રહ્યું છે.

અંગ્રેજોએ ભારત દેશને ગુલામ બનાવ્યો. સ્વતંત્ર થવા માટે તમામ ભારતવાસીઓએ સઘન પ્રયત્ન કર્યો. ગાંધીજીના રાહે ચાલીને આઝાદી મેળવી. ગુજરાતમાં આદિવાસી ગરાસિયા (ભીલ) લોકોએ આઝાદી માટે અનેક બલિદાન આપ્યાં પરંતુ તે ઘટનાને પ્રસિદ્ધિ મળી શકી નહિ. જલિયાંવાલા બાગના હત્યાકાંડથી પણ ભયાનક હત્યાકાંડ અંગ્રેજોએ પાલ-દઢવાવ સ્થળે આચર્યો હતો જેમાં 1200 જેટલાં વનવાસીઓએ પોતાના પ્રાણનું બલિદાન આપ્યું હતું.

ગુજરાત સરકારે દઢવાવ (સાબરકાંઠા જિલ્લા)માં શહીદોને શ્રદ્ધાંજલિ સ્વરૂપે સ્મારક પણ બનાવ્યું છે. શાળામાં ભજવી શકાય તેવું આ નાટક આઝાદીમાં અપાયેલા આદિવાસીઓના બલિદાનોને વાચા આપે છે.

પાત્રસૃષ્ટિ

(1) પ્રવક્તા (2) મોતીલાલ તેજવત (3) જીવાકુશકા ખરાડી (4) સુરજી નિનામા (5) જનરલ ચટ્ટન (6) અંગ્રેજી તથા દેશી સોલ્જર-4 (7) આદિવાસી નેતાઓ તથા સ્ત્રીઓ-પુરુષો-બાળકો.

પ્રવક્તા :- અરવલ્લીની ગિરિમાળામાં આવેલા સાબરકાંઠા જિલ્લાના ઈશાનિયા ખૂણે આવેલ આદિવાસી વિસ્તાર પાલ દઢવાવની આ સત્ય ઘટના છે.

તા.7-3-1922 ના ગોઝારા દિવસે અંગ્રેજોએ જલિયાંવાલા બાગના કુખ્યાત હત્યાકાંડને શરમાવે તેવો ધોર હત્યાકાંડ અહીં આચર્યો હતો.

1200 જેટલા ભોળા અને નિર્દોષ આદિવાસી વનપુત્રોની નિર્મમ હત્યા કરી હતી. વળી આ ઘટનાને છુપાવી પણ હતી. ગુજરાત સરકારે આ સ્થળને શહીદ સ્મારક વીરભૂમિ બનાવી શહીદોને શ્રદ્ધાંજલિ આપી છે.

વર્ષોથી આ પહાડી પ્રદેશમાં ખમીરવંતા, ડુંગરી-ભીલ-આદિવાસી વનપુત્રો સરળ અને સ્વતંત્ર મિજાજી વનજીવન જીવતા હતા. આ ભોળા આદિવાસીઓ પર ગોરા અંગ્રેજી શાસનનો કાળો પડછાયો પડ્યો હતો. તેમની સ્ત્રીઓનાં શિયળ લૂંટાતાં... ઢોર પડાવી લેવાતાં... કમરતોડ વેઠો કરાવાતી... નવા નવા ચિત્ર-વિચિત્ર વેરા લેવાતા. છેવટે આ વિસ્તારના પ્રજાજનોએ વિદેશી શાસનના ત્રાસથી કંટાળી, સંગઠિત બની, આઝાદી માટે એકતાનો શંખ ફૂંક્યો. એના નેતા હતા રાજસ્થાનના મેવાડ - કુલીયારી ગામના વણિકપુત્ર નરશાર્દૂલ મોતીલાલ તેજવત.

(ઊભેલા મોતીલાલ ઉપર પ્રકાશ)

પ્રવક્તા - આજે અંગ્રેજો વિરુદ્ધ તેમણે અહીં મોટી સભા બોલાવી છે. આઝાદી માટે ચિનગારી ચંપાઈ છે. બારસોથી પંદરસો જેટલા આબાલ વૃદ્ધ આદિવાસી પ્રજાજનો ડુંગરે ડુંગરેથી નાચતાં ગાતાં ઉમટી પડ્યાં છે.

(બાજુમાં ઊભેલા જીવા કુશકા ઉપર પ્રકાશ)

પ્રવક્તા - આ છે જીવા કુશકા ખરાડી, મોતીલાલનો જોડીદાર. ચપળ અને કુનેહબાજ આદિવાસી નેતા. (ફૂલ લાઈટ) સભા ભરાયેલી છે.

પ્રજાજનો: મોતાબાવજીની જે... મોતાબાવજીની જે... જીવા કુશકા ખરાડીની જે...

મોતીલાલ: મારાં આદિવાસી ભાઈઓ તથા બહેનો... પાલ સ્ટેટના શાસનકર્તાને અંગ્રેજ ગોરાઓએ નિર્દયી બનાવ્યા છે, પણ તમે આત્મસન્માનથી જીવજો, કોઈની આગળ રતીભાર પણ ઝૂકશો નહીં... આઝાદી એ જ ઉપાય છે.

જીવા કુશકા: હેતા (બધા) ભાઈઓ અને બુનો. મોતાબાવજીએ રાઈટ બાત કીધી હૈ. આપણે બધાએ, એક સ(એક જ) થવાનું સૈ... હવે ગમે ઈમ થાય લા, જીવ કાઢી આલો... મરો કે મારો લા...(દૂરની ટેકરી પરથી ભયસૂચક ઢોલનો સંકેત આપતો અવાજ સંભળાય છે. બે-ત્રણ આદિવાસી નેતા ઊભા થઈ જાય છે.)

આદિવાસી નેતા-1: (સાંભળીને) જોખમનો ઢોલ વાગે હૈ...

જીવા કુશકા: મોતા બાવજી તમારા સાથે જોખમ સે... મને ઈનો અણસાર આવી ગ્યો તો.. જુઓ પવનવેગી હોંઢણી પેલી પૂંઢે તૈયાર હૈ... તમારા માટેસ તૈયાર હૈ, હોંઢણી પર બેહી (બેસી) ને નાહો (નાસો).

બધા: તમ તમારે નાહોં (નાસો).

મોતીલાલ: હટ્... (દઢતાથી) કોઈ જોખમ નથી. તમારું જોખમ એ જ મારું જોખમ છે.

આદિવાસી નેતા-2: તમારા માથે અંગ્રેજને ખાર (વેર) હૈ, બાવજી.

મોતીલાલ: નહીં... નહીં તમને રેઢા મૂકી હું કદી નહીં જાઉં.

જીવા કુશકા: તમને કંઈ ના થવું જુજજે (જોઈએ), તમો અમારી ચંત્યાં (ચિંતા) હું (કેમ) કરો હા(મોતીલાલ દઢતાથી ના પાડ્યા કરે છે, બધા બળજબરીથી ઊંચકીને ‘નહીં બાવજી, નહીં બાવજી, નાહી સૂટો (છૂટો)’ કરતા સ્ટેજની એકબાજુએ અંદર લઈ જાય છે... અને સોંઢણી પર બેસાડી રવાના કરી દે છે.)

(સ્ટેજની બીજી બાજુએથી પરેડ કરતાં અંગ્રેજ જનરલ ચટ્ટન, બે અંગ્રેજ સોલ્જર તથા બે આદિવાસી સોલ્જર, સુબેરદાર સુરજી નિનામા વગેરે દમ્મામથી પ્રવેશે છે.)

સુરજી નિનામા: (આંખો કાઢી) આંઈ (અહીં) ઢોકળિયા કુવા માથે બધા ભેગા થયા હોં એમ કે? મોતીલાલ કિમનો ગીજજો (ગયો) મુ પુંછું હું, કિમનો ગીજજો મોતીલાલ.

જનરલ ચટ્ટન: એય ટુમ લોગ ઈતને સારે બદમાસ, ક્યા કરટે હો? કિઢર ગયા મોતીલાલ? બોલો, નહીં તો માર ડાલુંગા...

(જીવા કુશકા તથા બીજા મોતીલાલને રવાના કરીને આવતા જુએ છે, શંકાશીલ થઈ)

એય... ટુમને ભગા ડીયા ઉસકો કીસ ટરફ ભગાયા મોતીલાલ કો?

(મોતીલાલ ગયો તે બાજુ જોઈ ચોકે છે.) કમ ઓન સોલ્જર... ક્વીક, દોડો. ઈધર હી હોગા, પકડો ઉસકો... ચલો... (ચટ્ટન તથા બીજા સોલ્જરો તેની સાથે દોડે છે. ફક્ત સુરજી નિનામા સ્ટેજ ઉપર આ ટોળાને સંભાળે છે.)

અંગ્રેજ સોલ્જર: (દોડતાં દોડતાં) ખડા રહે... ઢેમ... હેવાન... (બધા વિગમાં જતા રહે છે)

(બંદૂકની ચાર ગોળીઓ છૂટવાનો અવાજ સંભળાય છે.)

અંગ્રેજ સોલ્જર: (અંદરથી) ભાગ ગયા... સાલ્લા... ઉસ તરફ દોડો...

(ટોળું હાશકારો કરે છે) (સ્ટેજ ઉપર સુબેરદાર સુરજી નિનામા અને જીવા કુશકા તથા પ્રજાજનો સામ સામે આવી જાય છે.

જીવા કુશકા: (સુરજીને) એલા, તું તો આપડાવાળો ભીલ હૈ લા, આપડી નાતનો હૈ, ચિતરિયા પાલનો હૈ!

આદિવાસી નેતા-1: ચિતરિયા પાલનો હૈ ?

બધા સભાજનો - હૈ... હૈ... ચિતરીયા પાલનો હૈ...

સુરજી નિનામા: હા, હા... હું સુરજી નિનામા... અંગ્રેસ પલટનનો એમ.બી.સી. સુબેરદાર હું.

હું ચિતરિયા પાલનો હું. મારી પાહેં બંધૂકવાળી આપડાવાળા ભીલોની મોટી પલટન હૈ... ભીલ ?

જીવા કુશકા: તું હૈ (કેમ)અણાના (તેમના) હાથે થઈ ગીજજો હૈ ?

આદિવાસી નેતા-2: પણ... આંઈ કીમ (કેમ) આજયો (આવ્યો) હૈ ?

જીવા કુશકા: એ તો અંગ્રેજ રાજનું માનવી હૈ લા...

સુરજી કુશકા: શબા... હો... (શાબાશ), ભીલ થઈને ભીલને જ ભડાકે દેહે લા, આજ મગરાં (ડુંગરાં) નો માનવી થઈને આ જ મગરાંના લોકોને મારહેં લા... ને આ અંગ્રેજ હાકેમના કહેવાથી? હાક... થૂ... (બધા સભાજનો ડચકારા બોલાવી) હાક... થૂ... આપડાવાળો થૈને ?

આદિવાસી નેતા-1: મારા હાહરા (સસરા) ખોદહા (પૂતળા) એ ભોપાના નેજા (ધજા) નેયેં (નીચે) પેંઢો હૈ...લા...

આદિવાસી નેતા-2: આપડાવાળા થૈ ને ?

અંગ્રેજ સોલ્જર: (પ્રવેશીને) (જીવા કુશકાને) તુમને ભગા દિયા ઉસકો ? મેં ટુજે ગોલી માર ડુંગા...

ચક્રન: (ગુસ્સે થઈ જાય છે)... એય... ભીલ ક્યો બૈઠે હો અભી ટક ? ચલો... જિસ કો જિંદા રહના હૈ, ટુરટ ભાગ જાઓ ઈધર સે... જાઓ... (કોઈ ખસતું નથી)

સુરજી: એકવાર કિયે હૈ (કહીએ છીએ)... નાહોં (નાસો) બધા.

ચક્રન: જો દસ ગીનને ટક નહીં ભાગેગા, ઉસકો ગોલી માર ડેંગે.

બધા સભાજનો: (મોટેથી) કાળિયા દેવની જે... કાળિયા દેવની જે...

સુરજી: હેલા મગરાં ઉપર... ઓટોમેટિક મશીનગન સડાવી (ચઢાવી) હેં, લબલબી દબાવેં એટલીસ વાર હૈ... લા..., તમારાં તીર કામકાં કામ ની લાગે... જાઓ અબીને અબી નાહી સૂટો બધા. બધા સભાજનો - (મોટેથી) નહીં નાહવાના...

સુરજી: મશીનગન ચેવી (કેવી) હૈ, જાણાં સાં (જાણો છો)... એંહ... એકબાજુ ગોળીઓ ઓરાતી જાયને બીજી બાજુ ફૂટતી જાય... ને... ધા સાફ...

ચક્રન: એક... દો.... તીન....

જીવા કુશકા: (હિંમતથી આગળ આવી) કોઈ ની (નહીં) ભાગવાનો, (સુરજીને બતાવી)કોઈ આની જેમ બાયલો કે બીકણ નહીં. આપડે તો એક સ (એક જ) થઈને વટ રાખવાના, આઝાદ થવાના બોલો... મોતા બાવજીની જે... મોતીયા પીરની જે... (ગગનભેદી જયજયકાર થાય છે, કોઈ ભાગતું નથી.)

સુરજી: અણામાં (અહીંયાં), મી (હું) એકલો ભીલ નહીં, એં... મશીનગન ચલાવવા વાળો, ને આખી રેજિમેન્ટ ભીલનીસ હેં... લા... આ જગા ગોઝારી થાહેં... બૈરાં સોરાં રવડી પડહે... હાસું (સાયું) કઉં (કહું) હું (છું). (ટોળા સભામાંથી કોઈક છૂપી રીતે દેશી તમંચા દ્વારા ચક્રન ઉપર ફાયરિંગ કરે છે. ચક્રનનો ટોપો માથેથી નીચે પડી જાય છે)(સોલ્જરો પોઝિશન લઈ લે છે.)

ચક્રન: (ગુસ્સે થઈને, સભાજનોને) કીસ ને, કીસને મેરા ટોપા ઉછાલા (બધા હસી પડે છે, મશકરી કરે છે, ચક્રન વધારે ગુસ્સે થઈ જાય છે.) માર જાયેંગે સબ ગરાસિયે કો... ચલો... ભાગ જાઓ... બધા - નહીં... ની... હટવાના...

આદિવાસી ટોળું: ગણકા ખાંમદ (ગણપતિ ભગવાન) ને નવ લાખ દેવીઓ આપડી સાથે હૈ... લા...

આદિવાસી ટોળું: કાળિયો દેવ આપડી હાથે હૈ...

આદિવાસી ટોળું: હોળીની રમણા કરો ને અતારિયો (અંધારિયો) યુગ પૂરો કરો.

આદિવાસી ટોળું: આકો કરી અંગ્રેજોને પીયાલામાં ઘાલો લ્યા...

આદિવાસી ટોળું: શાબા... હો..., ઓવે... પાઈ ઓવે... કો ની નાહવાના... (બધા ચિચિયારીઓ પાડે છે, ઝનૂન વ્યાપે છે. થોડાંક તીર છૂટે છે) (ચક્રન આદેશ કરે છે, ફાયર! ગોળીબાર શરૂ થાય છે. ઓટોમેટિક મશીનગનથી ગોળીઓ દડાધડ છૂટે છે. સ્ત્રી-પુરુષો-બાળકો આગળને આગળ આવે છે. અંગ્રેજોને શાપ આપે છે. ગુસ્સા ઠાલવે છે, ગાળો બોલે છે, પથ્થરો મારે છે, ભાલા ફેંકે છે. મરે છે. જેમ જેમ મરે છે તેમ તેમ બીજા આગળ આવતા જાય છે.)

આદિવાસી સ્ત્રી: તને.. તને ગરતિયો પીર ભરખે મૂઆ રાખ્ખસ.

બીજી આદિવાસી સ્ત્રી: (રણચંડી બનીને) તને પેરવ (ભૈરવ) ખપ્પર ભરી ભરખે મુવા! લોહીની નદીઓ ખડકા (ધોધ) લેહે... પણ બધા આઝાદ થહેં. (કલાકારોની ગોળાકાર અવર જવર ગોઠવવી જરૂરી) લાશો પડે છે... લાશોના ઢગ ખડકાઈ જાય છે. કેટલીક કુવામાં પડે છે. દર્દનાક ચીસો, ઉંહકારા સંભળાય છે. બધા જ આદિવાસી મરી જાય ત્યાં સુધી ખૂની ખેલ ચાલે છે.)

સુરજી નિનામા: (બધા મરેલા ઉપર નજર ફેરવી) (ચક્રનને સલામ ભરી) યહ, સબ લાશોં કા ક્યા કરેંગે સર...

ચટ્ટન: યે કુએ મેં ફેક દો... સબ...

સુરજ નિનામા: સર, આ લાશોથી કૂવો ભરાઈ જાહે સર...

ચટ્ટન: બાકી લાશોં કો ઉસ નદી મેં ગાડ દો, કિસીકો પતા ન ચલે.

(સોલ્જરો ઊંચકીને કૂવામાં નાખે છે. તે પહેલાં તેમનાં માદળિયાં કાનની બુટ્ટીઓ વગેરે લૂંટી લે છે. કેટલાંકને જીવતા જ કૂવામાં નાખી દે છે.)

જીવા કુશકા: (સંતાપેલો છે. વિકરાળ થઈ વાઘની જેમ છલાંગ મારી પાછળથી ચટ્ટન પર કુદે છે. તેને પાડી નાખે છે. તેની રિવોલ્વર ખેંચી લઈ તેને મારવા ઉગામી ઘોડો દબાવવા જાય છે.)
હત્યારા....

સુરજ નિનામા: (તુરત ઓચિંતો પોઝીશન લઈ, જીવા કુશકાની પીઠ ઉપર ગોળી મારે છે) લે... આપડાવાળા.

જીવા કુશકા: (પીઠ પર ગોળી વાગવાથી, મરતાં મરતાં સુરજ સામે જોઈને) સાલે... કાલે.. અંગ્રેજ... થૂ... થૂ...

ચટ્ટન: (હાથ ખંખેરી ઊભો થઈ) થેન્ક્સ... દેશી... થેન્ક્સ... (આશ્ચર્ય)

બાસ્ટર્ડ... કોઈ બી ભીલ યહાં સે ભાગા નહીં, સબ કે સબ ગરાસિયે મર ગયે સાલ્લે...
કમાલ કે લોગ હૈ યે... આઝાદી કે દીવાને....

સ્ટેજ પર ધીરે ધીરે અજવાળું થાય છે.

પ્રવક્તા: આવાં અનેક હિંસક અહિંસક આંદોલનો પછી 1947માં દેશને આઝાદી મળી, ત્યાર પછીનાં ત્રણ વર્ષ બાદ 1950નો એક દિવસ જુઓ. (કૂવાના થડા પર ઊંધો પડી જીવતા મડા જેવો સુરજ નીનામા હૈયાફાટ રુદન કરે છે. ગાંધીવાદી બનેલા વૃદ્ધ મોતીલાલ હાથમાં લાકડી લઈ પ્રવેશે છે. સુરજ... મોતીલાલના પગ પકડી લે છે. રડે છે.)

મોતીલાલ: છાનો રે.. ભૂંડા, તારા ભાઈઓનું કાસળ કાઢતાં કાઢતાં હવે નિવૃત્ત થયો ને દેશ અહિંસક તાકાતથી આઝાદ થયો છે. સ્વાધીન થયો છે.

અહીં લોકો ભેગા થાય તે પહેલાં... તું તારા ઘર ભેગો થઈ જા. ને સુખેથી આરામ ફરમાવ.

સુરજ નિનામા: મુ... મારા વતનના ખોલરા (ઘર) માં પગ નઈ મેલું, આ ઢોકળિયા કૂવામાં મારાવાળા સુતા સે... મનથી મરી જયો સું, બાવજી ! (ગાંડાની જેમ દોડે છે) તમારી રાહ જોતો હતો. મને હવે રોખશો નહી... બાવજી.

(આકંઠ કરતો કૂવામાં કૂદી પડે છે, મોટેથી બોલે છે)... હે... રામ.

મોતીલાલ: (કૂવામાં ડોકિયું કરી)... હે... રામ, આદિજાતિ પ્રજાના વજ્જર જેવા દેહ અને ફૂલ જેવા કોમળ હૈયાનો ક્યાંય... જોટો નથી... હે... રામ.

(‘વીરભૂમિ’માંથી)

શબ્દ-સમૂજતી

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

નિર્મમ-મમત્વ વિનાનું; નિર્દય-દયા વગરનું; રતીભાર-સહેજ પણ; દમામ-દબદબો, ભપકો; ચિતરિયા પાલ-સાબરકાંઠા જિલ્લાનું એક ગામ

તળપદા શબ્દો

રવડી પડહે-ખડી જશે; ગોઝારી-હત્યારી; બૈરાં સોરાં-બૈરી છોકરાં; કાળિયો દેવ-શામળિયાજી; રમણા-ઉજવો; ખડૂકો-ધોધ; મડા-મડું; ખોલરું-ઘર; રાખ્ખસ-રાક્ષસ

●●●